Fig. 1. Kirken set fra sydøst. NE fot. 1978. - *The church seen from south-east.*

SKIVHOLME KIRKE

FRAMLEV HERRED

Kirkens rige kalkmaleriudsmykning fra årene kort efter 1500 tyder på en nær tilknytning til Århus domkapitel. I tiden efter reformationen modtog domprovsten da også afgifter mod til gengæld at revidere regnskaberne og have kirken i forsvar (sml. s. 1367). Ved et mageskifte 1582[1] overgik denne ret til kronen med lensmanden på Skanderborg som tilsynsførende.[2] 1672 blev kirken indlemmet i grevskabet Frijsenborg, i hvis besiddelse den forblev indtil 1. juli 1921, da den blev selvejende.

Kirken ligger frit i landskabet midtvejs mellem landsbyerne Skivholme og Herskind.

Den rektangulære *kirkegård,* der 1861[3] er udvidet mod syd, hegnes af lave, brede, græs- og kratbevoksede markstensdiger. Hovedindgangen, som siden 1861 findes i øst, er en køreport med nyere jerngitterfløje, fæstnet i diget; i syd er en tilsvarende, lille ganglåge. Tidligere var der indgange i nord og syd (mod de to landsbyer). Her manglede port og låger 1702, og 1715 var »klinker og håndfang bortstjålen«.[4] 1615[5] nævnes en nordre †*kirkerist;* samme år istandsatte man de sammensunkne diger, men allere-

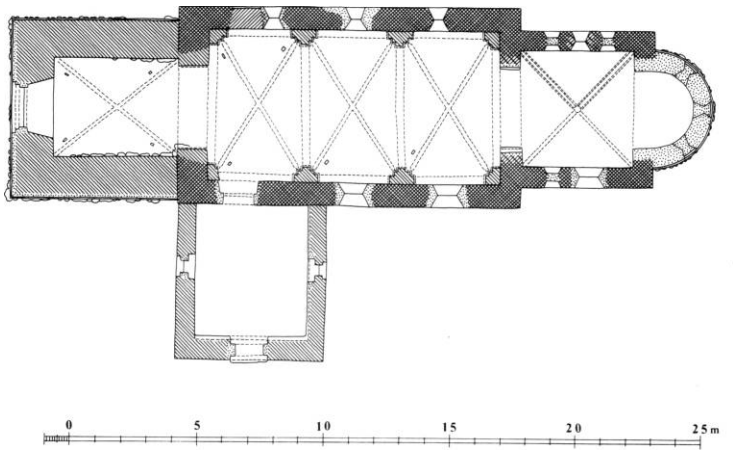

Fig. 2. Plan 1:300. Målt af Kjeld Kjeldsen og Jørgen Malling 1969, tegnet af Marianne Nielsen 1982. - *Groundplan 1:300.*

de 1618 måtte Jens stenpikker fra Hammel igen oplægge »kirkegårdsmuren«.

Ved kirkegårdens nordøstre hjørne er 1977[6] opført et *ligkapel* og redskabshus (arkitekt Arne Karlsen). De to vandskurede bygninger med halvtag, der forbindes af en mur, afløste et kapel fra o. 1907[7] (tegnet af Carl Kiilsgaard).

Et †*halsjern* manglede 1763[8] sin lænke.

Kirken består af romansk kor og skib, hvortil der i senmiddelalderen er føjet et våbenhus i syd og et tårn i vest samt i 1899 en apsis til erstatning for den romanske, som blev nedrevet 1801. Korets nuværende skikkelse skyldes en senromansk ombygning, der også må have omfattet den oprindelige apsis. Orienteringen afviger betydeligt mod syd.

Planen (fig. 3) udmærker sig ved rette vinkler og enkle proportionsforhold. Koret danner sammen med triumfmuren et kvadrat, og skibet er udvendigt tre gange så langt som korets indvendige side. Den anvendte måleenhed synes at være den samme korte, jyske fod som påvist i Elsted og Lyngå (s. 1739 og 1769), der her kan sættes til ca. 28,1 cm. Målt med denne enhed er korets udvendige kvadrat 22x22 fod, mens skibet udvendig måler 48x28 fod. Murtykkelsen er i koret lidt under og i skibet lidt over 3 fod, hvorimod skibets vestgavl er noget sværere (4 fod) ligesom vestgavlen i Framlev kirke.

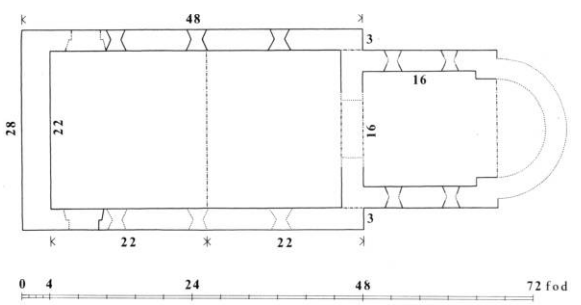

Fig. 3. Formodet system ved afsætningen af den romanske kirkes plan. Måleenheden er en kort fod = ca. 28,1 cm (s. 1942). 1:300. Tegnet af NJP og Marianne Nielsen 1982. - *Presumed system of marking out the plan of the church. The unit of measure is c. 28.1 cm.*

Det *romanske anlæg* er rejst på et terræn med fald mod øst, og de bygningsarkæologiske forhold i koret taler for, at dette afsnit sammen med den 1801 forsvundne apsis har udgjort en første etape i byggeriet. *Materialerne* er rå og kløvet kamp samt en ikke ringe del frådsten, der overvejende synes benyttet i koret og i skibets nordside.[9] I skibet østre taggavl - den eneste bevarede - ses fra korets tagrum vekslende bælter af kamp og frådsten.[10]

På grundlag af forskellige spor, specielt et tagværksaftryk i triumfmurens østside, kan der tegnes et ret klart billede af *korets oprindelige skikkelse* (fig. 4). Murene var ganske lave i forhold til skibet og kun godt halvdelen af den nuværende højde. Rummet stod med bjælkeloft, og hver flankemur var forsynet med to (†)*cirkelvinduer.* De ejendommelige vinduer blev fremdraget og formentlig delvis rekon-

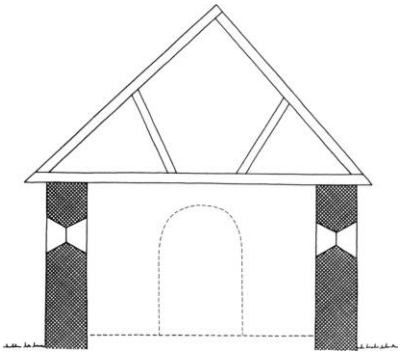

Fig. 4. Rekonstruktion af oprindeligt kor ved NJP. Tværsnit set mod vest. Tegnet af Marianne Nielsen 1982. - *Reconstruction of original chancel. Cross-section.*

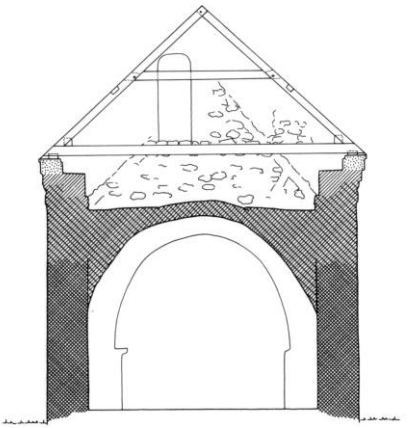

Fig. 5. Snit af kor nær triumfmur, set mod vest, 1:150. Målt af K. Kjeldsen og j. Malling 1969, tegnet af Marianne Nielsen 1982. - *Section of chancel, looking west.*

strueret ved kirkens restaurering i slutningen af 1890'erne;[11] tre fremtræder nu som smigede, cirkulære blændinger ude og inde, mens et fjerde, det sydøstre, er ødelagt af et moderne vindue. Blændingernes underkant sidder 160-65 cm over eksisterende gulv, mens de i murflugten måler ca. 70 cm i diameter og er ca. 22 cm dybe.

Der kendes ingen paralleller til anvendelsen af cirkelvinduer i korflankemure,[12] men det er tænkeligt, at de runde vinduer i Skivholme kirke har været inspireret af tilsvarende vinduer i den nedrevne apsis,[13] hvis oprindelige højde må have været afpasset efter det lave kor. - Korets *†tagværk* var af den velkendte type med én kort spærstiver til hvert spær.

Skibet, der rejstes ved dette lave kor, må oprindeligt have haft seks *rundbuevinduer,* tre i hver side, hvoraf de søndre er gået tabt, mens nordsidens er genåbnet og genskabt 1899;[14] det midterste var da næsten opslugt af et stort moderne vindue, og kun buen var tilbage. Det østre, der stod som en udvendig blænding, havde ifølge Uldall karme og kilestensstik af frådsten.

Af de oprindelige, rundbuede *døre* er den nordre tilmuret i lysningen. Døren, der udvendig måler 108x220 cm, har karme af frådsten, men afsluttes efter en ommuring af en nærmest flad bue i tegl. Også den udvidede og omdannede syddør, som sidder noget forskudt mod vest, afsluttes udvendig med en flad bue.

Korets ombygning er foretaget efter skibets opførelse, men næppe senere end 1200'rnes midte. Man nedbrød den øverste del af frådstensmurene og forhøjede bygningen i tegl, idet der samtidigt blev slået et hvælv. Langmurene, som afsluttes af en profileret, nu noget forvitret gesims (sml. fig. 5), fik hver et smiget *rundbuevindue,* mens de gamle cirkelvinduer blev tilmuret. Af de to teglstensvinduer er det nordre genåbnet 1899, mens det søndre helt er opslugt af et moderne vindue.

Det kuppelagtige *korhvælv* (sml. fig. 12) er muret i helstens tykkelse som to hinanden skærende tøndehvælv med brede trekløverprofilerede ribber, som i syd dog er reduceret til en spidsbuet profil. På ribbernes overside ligger sten på fladen, mens hvælvlommerne er fyldt med mørtelblandet tegl- og frådstensbrokker. I ribbernes skæringspunkt er anbragt en nedhængende, champignonformet *»slutsten«* (fig. 34) af overkalket egetræ, der på oversiden er fastgjort med en blyforing.[15] Selve træstykket er 68 cm langt, mens den fladtrykte knop måler 28 cm i diameter. Lignende slutsten af granit kendes flere steder i Jylland, bl.a. i de to hvælv i Århus domkirkes nordre apsiskapel (sml. s. 185 og fig. 68).

I forbindelse med korets forhøjelse blev *korbuen* udvidet og ommuret i tegl. I den svagt spidsende bue, der har fremspringende vanger,

Fig. 6. Kirken set fra nordøst. NE fot. 1978. - *The church seen from north-east.*

markeres det lavtsiddende vederlag i syd af en lille gesims, der er gået tabt i nord.

†*Apsiden,* der efter alt at dømme må være forhøjet samtidig med korets senromanske omdannelse, var bredere og mere fremspringende end den nuværende fra 1899 (sml. fig. 3). Apsismundingen, der i forrige århundrede stod som en dyb, rundbuet niche bag alteret,[16] var forsynet med profilerede (†)*kragbånd* (1,3-1,5 m over gulvet), som rimeligvis stadig er bevaret i murværket. I søndre vange var en lille, rundbuet (†)(gemme)*niche*.[9]

Ændringer og tilføjelser. Ved den berørte ændring i anlægget bragtes korets højde og vinduesudstyr i pagt med skibets. Efter midten af 1400'rne indbyggede man hvælv i skibet, og der tilføjedes et tårn i vest; også våbenhuset må være kommet til mod middelalderens slutning.

Skibets tre sengotiske *krydshvælv* er formentlig indmuret i biskop Jens Iversens embedsperiode (1449-82), at dømme efter kalkmalet våben. Hvælvene hviler på falsede hjørne- og vægpiller, der har rundet kragled, samt på spidse helstens skjoldbuer og runde gjordbuer; de halvstens tykke ribber er i fligene udført af kantstillede sten. - Fem spygatter er ladt åbne.

Tårnet ved skibets vestende er opført inden 1503, idet kalkmalerierne fra dette (og de følgende) år også dækker den runde tårnarkade. Det tre stokværk høje tårn er rejst af røde munkesten og rå kamp indvendig i tårnrummet. Syd- og vestfacaderne er skalmuret 1896,[17] da de øvrige murflader rensedes for hvidtekalk og den nuværende gesims kom til; samtidig indsattes en granitsokkel med skråkant. Østmuren hviler på en spids aflastningsbue, spændt mellem tårnets flankemure lige vest for skibets nedrevne taggavl. Det smalle tårnrum dækkes

af et samtidigt *krydshvælv* med halvstens ribber. Det store spidsbuede og udvendig falsede vestvindue er genetableret o. 1900.

Der er adgang til tårnets øvre stokværk via våbenhusets og skibets lofter. Tidligere førte en tømret †*fritrappe* ved tårnets nordmur op til en slank og fladbuet dør, der nu står som udvendig blænding. 1615[5] anskaffedes lås og nøgle til »tårndøren«. Mellemstokværket, der dækkes af et nyere betonloft, far lys gennem et lille, rundbuet vindue i vest. Klokkestokværkets fire fladrundbuede glamhuller er ommuret og udvidet, formentlig i 1890'erne.[14] - Det skifertækkede pyramidetag er opsat ved kirkens hovedrestaurering 1862.[17] Kongelig bygningsinspektør Walther havde anbefalet, at man bibeholdt det noget lavere, spåntækkede spir, der målte 9 alen (5,7 m) i højden mod det nuværende spirs 8 meter.[18] 1613[5] nævnes tagsten og »hulsten« på tårnet; 1715[4] var sydsiden tækket med bly.

Våbenhuset (fig. 7) ved skibets syddør, nævnt første gang 1615,[4] må være rejst i senmiddelalderen. Det er af munkesten i munkeforbandt og var oprindelig forsynet med et †*styrtrumsloft,* hvis bjælker hvilede på et fremspring i væggene, 235 cm over nuværende gulv; nu er loftet hævet 40 cm. I hver flankemur er der et lille, lavtsiddende, rundbuet og falset vindue.

Gavlen krones af nye, brynede kamtakker, tilføjet (af Carl Kiilsgaard) 1918, efter at de gamle kamme forlængst var brudt ned.[19] Samtidig suppleredes gavlens blændingskomposition, der i modsætning til kamtakkerne hviler på sikre spor. Som det er tilfældet med flere våbenhusgavle på egnen[20] er kompositionen bygget op omkring en høj midtblænding, der også indfatter den fladrundbuede dør. Den flankeres forneden af to vandrette bånd og foroven af to tilmurede glugger; øverst er der en cirkelblænding og herover et kort savskifte.

Våbenhuset, der var hvidkalket indtil restaureringen 1918, står nu i blank mur, siden 1862 tækket med skifer. 1850[3] ønskede synet kampestensgulvet udskiftet med mursten og en muret †*bænk* beklædt med brædder.

†*Apsiden,* hvis revner omtales 1700,[4] blev nedrevet 1801, efter at kirkens patron, grevinde Frijs, havde indhentet kancelliets tilladelse. I ansøgningen argumenterede man med, at »kuppelbygningen« blot var »opført for der at anbringe et Mariæbillede« (sml. Maria med barnet), og at den hverken var til nytte eller sir, da koret var stort nok; apsiden var tilmed vanskelig at vedligeholde, fordi den var bygget på grave og løs grund. Også biskoppen mente, at det var passende at fjerne »slige beregninger af den gamle billeddyrkelse«.[21] - Ved nedrivningen forsvandt også korets østre taggavl, mens selve buen ret uændret omdannedes til en stor niche bag alteret, lukket med en selvstændig mur mod korets østgavl; her fandtes et lille lavtsiddende vindue.[16]

Den nuværende *apsis* er opført 1899 efter tegning af arkitekt, professor Hans J. Holm (1835-1916), der efter F. Uldalls mellemkomst fik opgaven overladt af ministeriet.[22] Holm har valgt

Fig. 7. Det senmiddelalderlige våbenhus (s. 1945). VM fot. 1971. - *Late Medieval porch.*

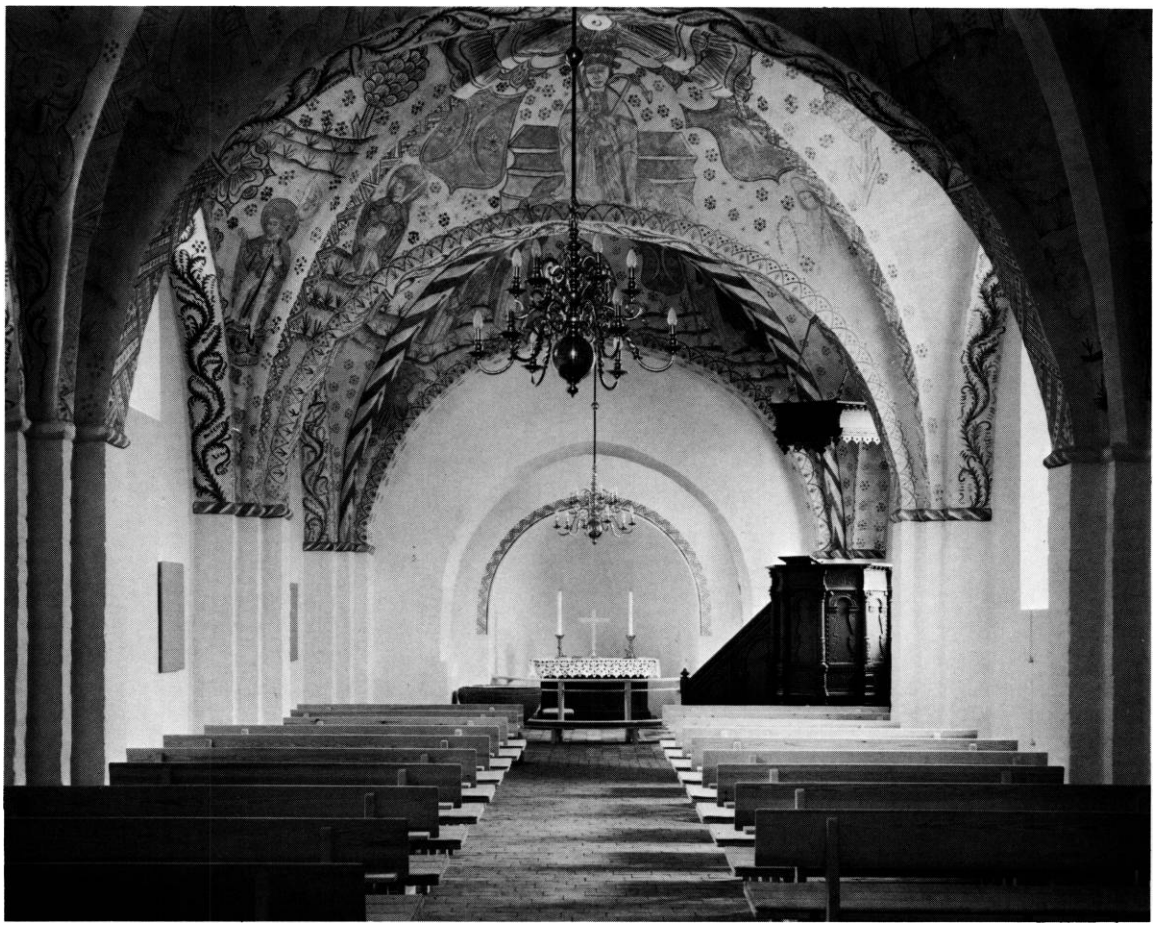

Fig. 8. Indre, set mod øst. NE fot. 1978. - *Interior looking east.*

en løsning, som ikke respekterer de levn, der endnu fandtes af den gamle apsis. Nybygningen, der er noget smallere end den oprindelige,[23] er over en skråkantsokkel af granit opført af moderne munkesten (oprindelig i blank mur, men nu hvidtet). I den krumme mur, hvis tag er tækket med bly, sidder tre pseudoromanske vinduer, som på ejendommelig vis skærer sig op i halvkuplen. Ved restaureringen 1976-78[6] valgte man at tilmure vinduerne.

Vedligeholdelse og istandsættelser. Et lynnedslag i tårnet 26. maj 1859,[3] som beskadigede kirken både ude og inde og bl.a. ødelagde dele af prædikestolen, gav stødet til en større *istandsættelse* af hele bygningen 1861-62.[24] Arbejdet fulgte samme retningslinier som grevskabets mange andre kirke»restaureringer« i disse og i de følgende år og blev utvivlsomt ledet af Frijsenborgs arkitekt, Christen Kiilsgaard.[25] Der indsattes fem store, spidsbuede støbejernsvinduer, tre i kirkens sydside, et i skibets nordmur og et i tårnrummet, som afløsere for mindre, rundbuede trævinduer med blyindfattede ruder.[26] De gamle vinduer målte 1,6x0,9 m; i skibets nordside var det midterste, romanske vindue endnu i brug. Gulvene, der hidtil var belagt med røde mursten, fik gule, ottekantede fliser, mens de gamle tagværker måtte vige for lave skifertage, udført efter det samme Polonceauprincip, som få år efter anvendtes i Haldum (s. 1803); som allerede nævnt fik tårnet sit nuværende pyramidespir. Koret var da endnu tækket med bly, mens skibets og våbenhusets blytage i løbet af 16-1700'rne var udskiftet med

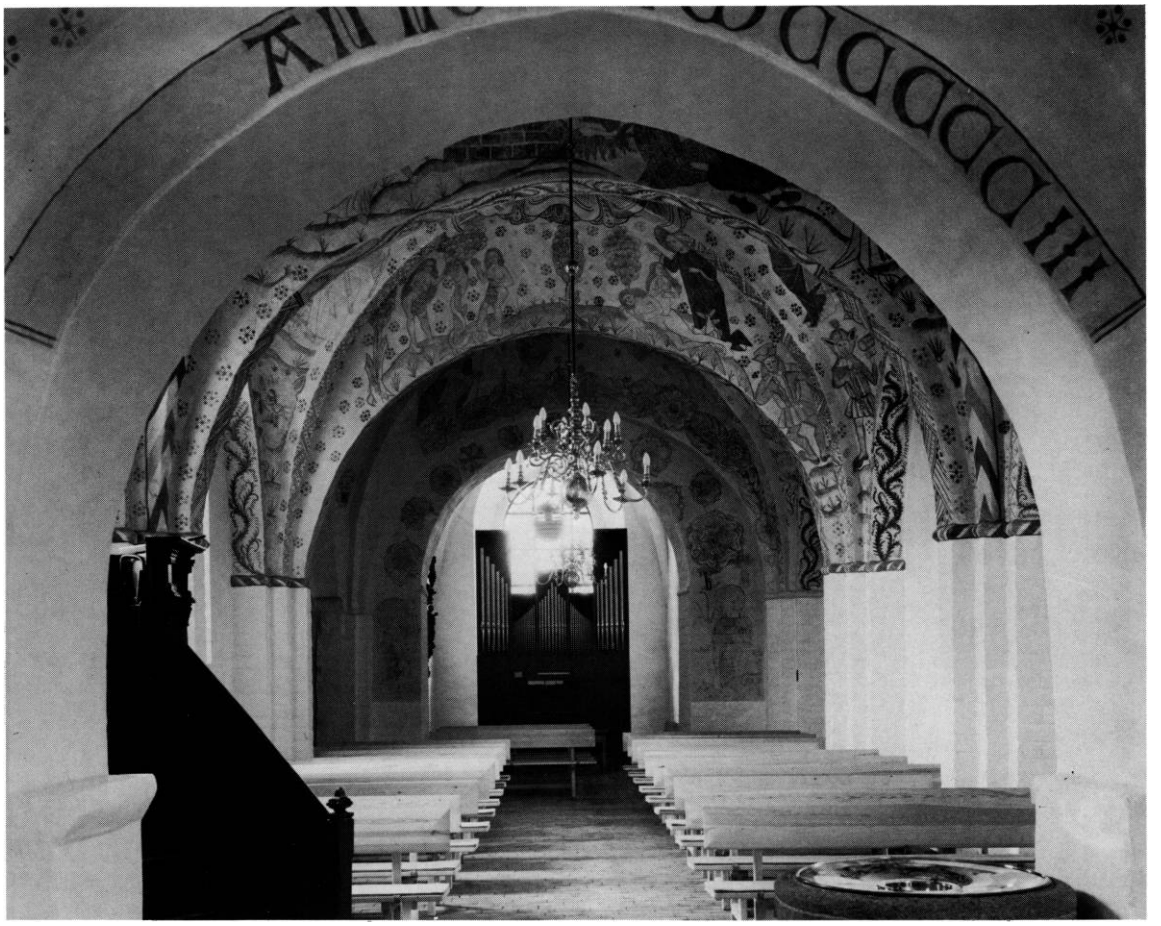

Fig. 9. Indre, set mod vest. NE fot. 1978. - *Interior looking west.*

tegl.[27] Kor og skib blev forsynet med en muret gesims af små gule sten, hvormed kormurene nåede deres endelige højde med ikke mindre end tre »gesimser«, idet den senromanske murkrone i middelalderens slutning var forhøjet med tre skifter munkesten (sml. fig. 5). - Facaderne blev berappet og strøget med cementfarve.

I forbindelse med genåbningen af nordsidens fire romanske vinduer 1899 og retableringen af korets oprindelige cirkelvinduer tilmurede man det store vindue i skibets nordmur og udskiftede sydsidens spidse støbejernsrammer med de nuværende, rundbuede vinduer.

Varme. En kakkelovn, anskaffet 1885 og opstillet i skibets nordøstre hjørne, blev 1917[14] udskiftet med en kalorifer. Der er i kirken 1978[6] installeret et elektrisk drevet varmluftanlæg.

Kirken præges i dag af ændringerne 1861-62 samt af en omfattende *hovedrestaurering* 1976-78[6] (arkitekterne Inger og Johannes Exner og Arne Karlsen), hvorunder skibets gulv blev betydeligt hævet, så niveauet nu er det samme overalt i kirken. Gulvene er beklædt med røde, håndstrøgne mursten på fladen; kun i koret har man bevaret forrige århundredes gulvfliser. - Kirken er hvidtet ude og inde på nær våbenhusets og tårnets facader, og overalt har man bibeholdt sidste århundredes skifertage.

Tårnets *vindfløj*, der ligner de øvrige Frijsenborgkirkers, er udført af De Smithske Jernstøberier 1862[14] som afløser for en †*vejrhane,* der blev revet løs ved lynnedslaget 1859.[3] En ældre †*fløj* blæste ned 1763.[4]

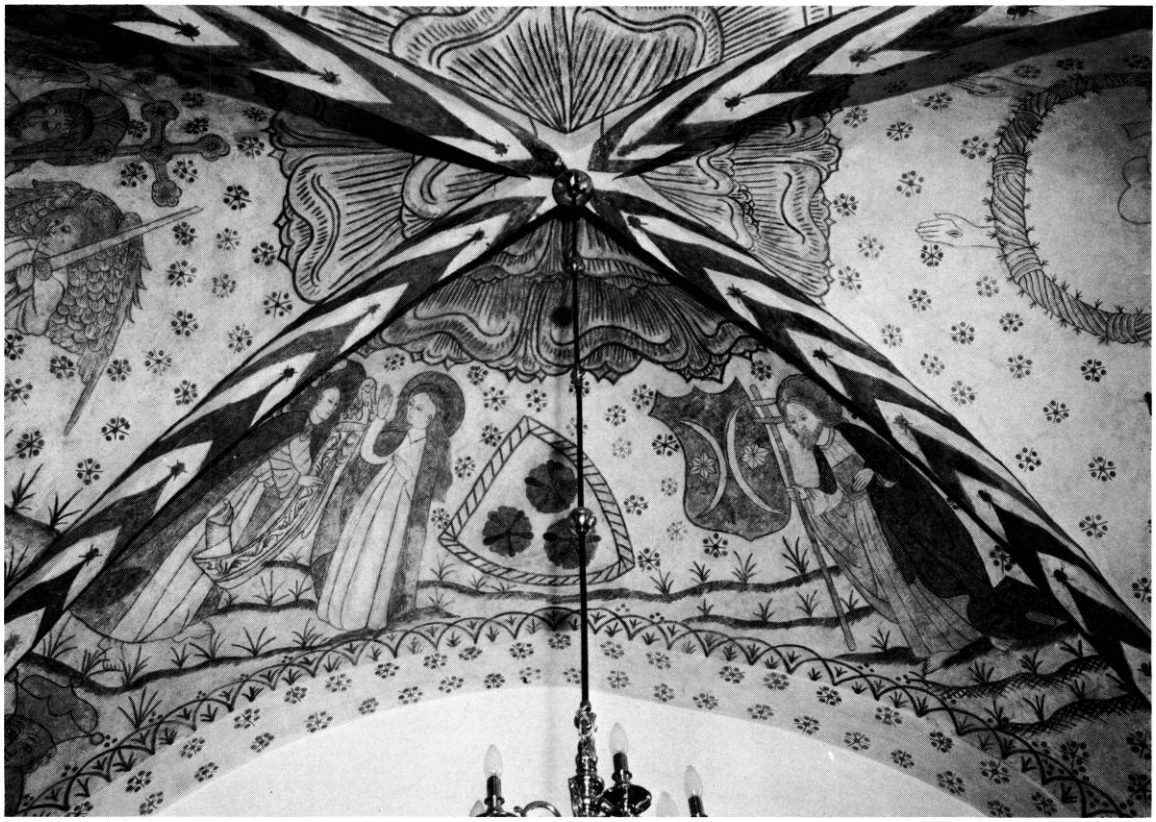

Fig. 10. Kalkmaleri fra 1503 på skibets 1. hvælv fra øst, østkappen: Våben for biskop Jens Iversen Lange (1449-82) mellem Bebudelsen, S. Filip og våben for bisp Niels Clausen (s. 1949f.). NE fot. 1978. - *Wall-painting from 1503 on the nave's eastern vault, east severy: coat of arms of Bishop fens Iversen Lange (1449-82) between the Annunciation, St. Philip and the arms of Bishop Niels Clausen. In the south severy section of Christ's five wounds.*

KALKMALERIER

Efter anmodning fra Nationalmuseets direktør foretog professor Magnus-Petersen 1896 en prøveafdækning og undersøgelse af kalkmalerierne i korets og skibets tre hvælv samt på nordvæggene i kor og skib. På grund af maleriernes »kunstneriske Værdi ... og Fremstillingernes særlige Betydning« anbefalede han en fuldstændig afdækning og restaurering, hvilket skete i to omgange: koret og skibets to vestligste fag 1897, koret atter 1899 sammen med skibets østligste hvælvfag.[28] Dette sidste rensedes 1930[29] af Harald Borre, der samtidig fjernede overmalinger fra den første istandsættelse. Endelig foretog Olaf Heilvik 1977 en fuldstændig genrestaurering samt en afdækning og nyrestaurering, særligt i skibets vestligste fag, af de partier, der tidligere var efterladt eller skønsmæssigt var overmalet.[30] Af tårnrummets dårligt bevarede vægdekoration blev kun to indvielseskors istandsat, resten overkalkedes.

De forskellige afdækninger har afsløret kalkmalerier fra i hvert fald tre perioder: 1) romanske på korets nordvæg og på (over)væggene i skibets østfag, 2) fra 1400'rnes 3. fjerdedel i skibets østfag, og 3) fra 1503f. i alle hvælv samt i tårnet. - Fra restaureringen 1899 stammer en siksakbort oven over den nye apsisbue.

1) Romanske. I *skibets østende,* på *nord- og østvæggen,* er der over hvælvene svage farverester i rødbrunt på et glat og fint pudslag. Under murkronen er på begge vægge tegnet ret store løkker, hvori vekselvis er ophængt to bugtende bånd, der krydser hinanden. Herunder ses en 10 cm høj bort, muligvis et draperi, hvis forløb

Fig. 11. Kalkmaleri fra 1503 på skibets 1. hvælv fra øst, vestkappen: Mater dolorosa og Jesu fødsel fremstillet i overensstemmelse med den hellige Birgittas åbenbaring (s. 1951). I sydkappen udsnit af Jesu fem sår (s. 1952). NE fot. 1978. - *Wall-painting from 1503 on the nave's eastern vault, west severy: Mater Dolorosa and the Nativity according to the Vision of St. Bridget.*

kan konstateres på nordvæggens østlige del og videre på østvæggen. 1896 havde Magnus-Petersen på *korets nordvæg* fundet svage spor af »en meget gammel Maling«, streger af draperier og dele af figurer, som imidlertid ikke kunne tydes på grund af nypudsninger og overmalinger. På *skibets nordvæg* fandt han derimod linierne af to kvindelige figurer, hvis foldekast havde »den ejendommelige Character, som vi see i vore Kalkmalerier fra c. Aar 1200«. - 1977 konstateredes på *triumfvæggen,* midt over korbuen, sparsomme rester af en romansk bemaling, et ansigt med antydning af korsglorie: Kristus?

2) 1400'rnes 3. fjerdedel. Fra *biskop Jens Iversen Langes* embedsperiode (1449-82) er bevaret hans *våben* i østkappen af *skibets østligste fag* (fig. 10). Det er tresidet og symmetrisk, konturet med rødbrunt, og rammen ved grå skråstreger markeret som en enkelt tovstav (jfr. våben i domkirken, s. 432f.). 1977 konstateredes nogle ranker i tilslutning til våbnet. Samtidig med denne dekoration er måske ribbernes sparre-ornamentik ligesom den bemaling af *korets* ribber, som blev fundet under den nuværende.

3) 1503f. Kirkens rige hvælvdekoration består dels af en varieret ornamentik i hvælvtoppe, på ribber og buer, dels af en figurudsmykning på kapperne, der omfatter både religiøse motiver fra det gamle og ny testamente, helgenlegenderne og fremstillinger knyttet til Kristi legemsdyrkelsen, samt verdslige scener fra gøgleroptræden og dyrefabler.

Hele udmalingen er dateret ved en *indskrift* malet over korbuen på dennes østside (jfr. fig. 9). Med grå, **Ga.** 16-17 cm høje majuskler er

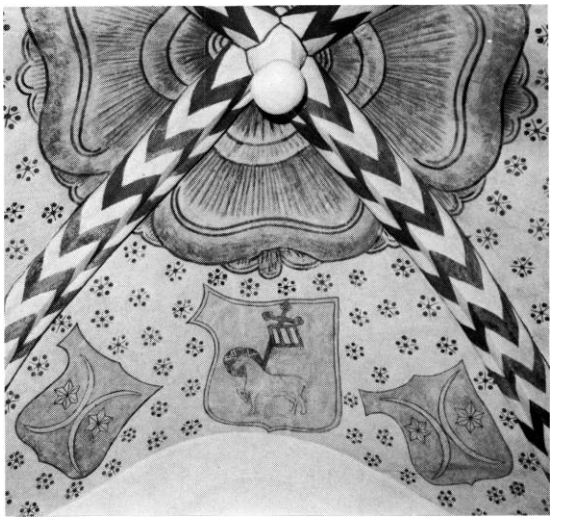

Fig. 12. Kalkmaleri fra 1503 på korets nordkappe: fStiftsvåbnet mellem våbner for biskop Niels Clausen (s. 1950). NE fot. 1978. - *Wall-painting from 1503 in the chancel. The coat of arms of the diocese between the armorial bearings of Bishop Niels Clausen.*

skrevet: »ANNO DO(MI)NI MCCCCCIII« (i Herrens år 1503).

Kirkens *hvælvtoppe, ribber* og *buer* har en ret ensartet dekoration i rødbrunt, gult og gråt. I hvælvtoppene ses tidstypiske, men usædvanlig flottegnede dobbelte roser, rødbrunt konturerede, med blade tonet i grønt og stregskygget med gulbrunt. I koret (der har den enkleste rose) og i skibets østfag ligger bladene mellem ribberne, i de øvrige fag breder de sig ud over dem. Ribbernes dekoration er i koret siksaksparrer, muligvis en gentagelse af den ovenfor nævnte ældre bemaling, i skibets østfag sparrer, hvis udtrukne spidser ender i lille, krydset trekløverblad. De øvrige fags ribber har på undersiden gule siksakbånd med grå prikker og i knækmellemrummene stiliserede, rødbrune treblade. Samme ornament ses desuden på den nederste del af de to midterste gjordbuer. Herover har disse, ligesom næsten alle skjoldbuerne, en bladranke med små, tætstillede blade, rødbrune med gule udløbere. I skibets østfag er undersiden af den søndre skjoldbue imidlertid dekoreret med et strøornament, streg-prikrosetter, som også udfylder baggrunden i alle hvælvkapper. Enkelte af skjold- og gjordbuerne ledsages af krydsende rundbuer med prikker. Alle skibets kragbånd har skråbånd i rødbrunt, gult og hvidt.

Hvælvkappernes *figurmaleri* er som ornamentikken holdt i overvejende rødbrune og lyst gulbrune farver, undertiden med lidt gråt eller grønt (mest dominerende på Marias kjole i fødselsscenen og i træernes kroner). Figurerne står med rødbrune konturer, ofte uden farveudfyldning og jævnligt med detaljer i gult, en malemåde, der kan lignes med tidens kolorerede træsnit.

Koret. Flere af hvælvkapperne har formodentlig haft figurmalerier, hvoraf enkelte rester[31] er fundet 1977. Nu har kun *nordkappen* en større dekoration: tre *våbner*[32] (fig. 12). I midten stiftsvåbnet[33] med Gudslammet, der har korsglorie, og som med højre forben støtter korsfanen, til siderne herfor to ens tegnede og ens vendte våbner for biskop Niels Clausen (1490-1520). Alle våbner er rødbrunt konturerede, stiftsvåbnet med dobbelte konturlinier og sorttegnede, hvide mærker på grå bund. Enkelte detaljer som glorie, korsstang og fane har gul farve. Baggrunden her som i de øvrige kapper er udfyldt af genopmalede streg-prikrosetter, skiftevis grå og rødbrune.

Skibets 1. fag fra øst. Østkappen (fig. 10). Syd for Jens Iversens våben, der som nævnt tilhører en ældre udmaling (nr. 2), ses *biskop Niels Clausens våben* i en udformning som korets, men med rødbrunt konturerede detaljer. Ved siden heraf en stående apostel, Filip, med dobbelt korsstav og bog. Mod nord *Bebudelsen.* Den stående Maria rækker højre hånd i vejret; engelen holder et rankesmykket(!) skriftbånd foran sig, højre hånd med velsignende gestus. Jordsmonnet er her som overalt i kirken vist ved bølgende linier, mørkt og tæt skråtstreget, i sviklerne dog afløst af krydsskravering; spredte, strittende græstotter.

Det centrale felt med Jens Iversens våben, der blev afdækket 1899, havde en overmaling, der imidlertid fjernedes, da den ifølge Magnus-Petersen »ikke fandtes at stå i Forbindelse med noget andet fra samme Tid eller at være i Stand til nærmere at forklares«. Det drejede sig tilsy-

Fig. 13. Kalkmaleri fra 1503f. på skibets 3. hvælv fra øst, med udsnit af tårnbuen, set mod vest: Apostlene Judas Taddæus og Thomas, og rose-dekoration (s. 1955). NE fot. 1978. - *Wall-painting from 1503f on the nave's western vault, with section of tower arch, looking west: the Apostles Judas Thaddaeus and Thomas, and rose-decoration.*

neladende om en siddende, kronet[34] figur, der holdt en kalk i den ene hånd; herover var en oblat, hvorpå sås den Korsfæstede mellem Maria og Johannes (jfr. nordkappen). Dette motiv, der kan tolkes som en illustration af nadverunderet, og som ikonografisk er nøje sammenhængende med hvælvets øvrige scener, har formodentlig været malet samtidig med disse. - I nordre svikkel ses en lille, knælende mand med sammenlagte, bedende hænder; på hovedet har han en stor narrehue med kvaster.

Vestkappen (fig. 11). *Jesu fødsel.*[35] Scenen er udført i overensstemmelse med den hellige Birgittas åbenbaring på pilgrimsrejsen 1372 til det hellige land.[36] Som skildret i åbenbaringen har jomfruen vendt sig til det nyfødte barn, med bøjet hoved og sammenlagte hænder, og hilst det velkommen med megen høviskhed. Hendes fagre, gule hår er udslået over skuldrene på den fornemme, mønstrede kjole. Det nøgne Jesusbarn, hvorfra udstråler »et usigeligt skin«, rækker skælvende af kulde armene bedende op mod moderen. Ovenover skinner den store, gule stjerne, og bagved ses stalden, her i form af en kirkebygning med kors på gavlene; gennem portåbningen ses koen og æslet ved krybben. Josef, der ifølge åbenbaringen ikke var nærværende ved den forunderlige forløsning, ses her med ryggen til; han er rejseklædt i kappe og med sko og hat og holder en vandringsstav i den ene hånd. Ved siden står et stiliseret træ og ved dets rod et skriftbånd med en kort tekst, med rødbrune minuskier: »maria«. Fremstillingen, hvortil der her i landet især er sjællandske paralleller,[37] synes i enkelte detaljer noget afvigende fra den birgittinske tradition,

Fig. 14. Kalkmaleri fra 1503 på skibets 1. hvælv fra øst, nordkappen: Den eukaristiske smertensmand (s. 1952). NE fot. 1978. - *Wall-painting from 1503 on the nave's eastern vault, north severy: the Man of Sorrows of the Eucharist.*

Fig. 15. Kalkmaleri fra 1503 på skibets 2. hvælv fra øst, østkappen: S. Clemens med en ukendt (såret?) person (s. 1953). NE fot. 1978. - *Wall-painting from 1503 on the nave's 2nd vault from the east, east severy: St. Clement with an unknown (wounded?) figure.*

men kan formodentlig føres tilbage til denne påvirkning. I kappens søndre del er fremstillet *Mater dolorosa,* Maria med de fem sår. Hun står helt indhyllet i sin kappe, med sammenlagte hænder omkring de fem sværdspidser, der gennemborer hendes hjerte, et symbol på hendes lidelser ved Kristi fem sår. Et sjældent forekommende motiv, der tillige ses i Them og Tørring (Vrads hrd.).

Sydkappen. Jesu fem sår [38] (jfr. fig. 10-11). Fra en stor, snoet tornekrone udgår foroven Jesu hænder, forneden hans fødder, alle med naglegab. I tornekronens midte ses et hjerte ramt af en spydspids, naturalistisk gengivet med to søm, der fæstner det til spydstagen. Et beslægtet motiv findes som altermaleri i domkirken (s.404, nr. 11), i midtskibshvælvet (s.433) samt i Åle kirke (Vrads hrd.).[39] - I østre svikkel ses en kun delvis afdækket, stående figur klædt i langhåret dyreskind, med hellebard i hånden.

Nordkappen (fig. 14). *Den »eukaristiske Kristus«,* Kristi legems og blods sakramente.[40] Kristus står som smertensmand mellem to engle. I sin højre hånd holder han en gul(d) alterkalk op til sit brystsår. Over kalken en lille oblat med et billede svarende til det føromtalte forsvundne i østkappen. I venstre hånd har han en rosetsmykket korsstav. På hver side står en engel i fodsid dragt og med retfærdighedens insignier, den ene med lilje (og spyd), den anden, støttende Kristus let ved albuen, med sværd. I vestre svikkel skriftbånd med »ihs« (Jesus). Motivet, der er centralt i Kristi legems-dyrkelsen, har paralleller i domkirkens alterfremstillinger (s.399 og 388).

Skibets 2. fag fra øst. Østkappen. På et gult

Fig. 16. Kalkmaleri fra 1503 på skibets 2. hvælv fra øst, de nordøstre svikler: Olav og Knud konge eller Knud Lavard (s. 1954). JJF fot. 1978. - *Wall-paintings from 1503 on the second vault of the nave, the north-east spandrels: St. Olav and King Knud or Knud Lavard.*

Fig. 17. Kalkmalerier fra 1503 på skibets 2. hvælv, de nordvestre svikler: To gøglere (s. 1954). JJF fot. 1978. - *Wall-paintings from 1503 on the nave's 2nd vault, the north-west spandrels: two buffoons.*

podium sidder stiftets værnehelgen, *pave Clemens* (fig. 15) i hvid, gulbræmmet kappe og med mitraen på hovedet.[41] I hænderne holder han patriarkalkorset og sit attribut, ankeret (jfr. domkirken, s. 421). Som i en fremstilling af Nådestolen står (eller knæler?) foran ham, mellem hans knæ, en mand i fodsid dragt, med gulbræmmet kappe. Han har skulderlangt, gult hår, og på pande og den ene kind ses røde stregmærker. Armene er oprakt i bedestilling. Til siderne herfor er to ens våbenskjolde, til heraldisk højre biskop *Niels Clausens våben* (nu med fejlagtigt opmalet, øvre stjerne), til venstre *stiftsvåbnet* med Gudslammet, begge våbner svarende til korets.

Magnus-Petersen har allerede i sin første indberetning 1896 foreslået, at den person, som pave Clemens fremviser, skulle være den i året 1170 helgenkårede hertug, Knud Lavard, der led martyrdøden ved at fa kløvet hjerneskallen fra det ene øre til det andet. De rødtstregede mærker i ansigtet skulle da være vidnesbyrd herom. Denne tolkning er senere betvivlet,[42] og flere modargumenter kan tilføjes. Væsentligst er nok, at personen har en mærkelig anonym karakter. Han bærer ingen af de attributter, som Knud Lavard ellers er gengivet med:[43] helgenglorien, hertugdiademet om panden, fanen, sværdet eller scepteret. For identificeringen med Knud Lavard taler måske - foruden sårmærkerne - de malede, kronede minuskel k'er på skibets vestvæg (se nedenfor) ligesom den omstændighed, at også andre helgenfyrster er afbildet. Hertil kommer, at Knud Lavardlegenden var levende endnu omkring 1500, ikke alene i kraft af S. Knudsgilderne, men også

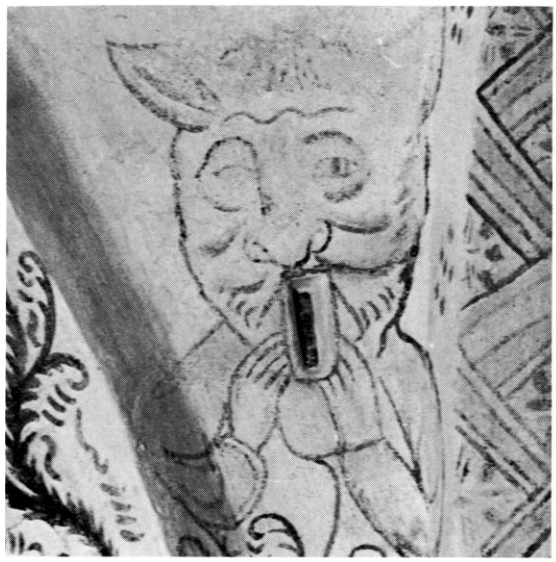

Fig. 18-19. Kalkmalede vrængemasker fra 1503 i skibets hvælvsvikler (s. 1954-55). JJF fot. 1978. Fig. 18. 2. fags sydkappe, vestre svikkel. Fig. 19. 3. fags nordkappe, østre svikkel. - *Wall-paintings of grimacing masks from 1503 on the spandrels of the nave.*

gennem det mysteriespil om Knud Lavard,[44] som kendes fra denne tid.

I nordre svikkel ses en *helgenkonge,* Knud den Hellige eller Knud Lavard (fig. 16), med kappe over rustningen, krone på sit lange hår og med sværd og rigsæble i hænderne. I søndre svikkel er bevaret overkroppen af en hvidklædt mand med højpuldet hat; med venstre hånd fatter han om et spyd, i højre holder han en stor rosenkrans.

Vestkappen. Et træ adskiller to scener fra det gamle testamente: mod nord *Evas skabelse,* mod syd *Syndefaldet.* I den første velsigner Gud Fader den gullokkede Eva, som dukker frem af siden på Adam, der ligger udstrakt på jorden med højre hånd under kinden. I syndefaldsscenen snor slangen sig, med kvindekrop, om træets stamme og rækker Eva æblet. Hun bøjer sig lidt for at tage imod det og skjuler samtidig med den anden hånd sin blusel ved hjælp af en stor bladdusk. Adam, der med sin ene fod træder på slangens hale, har allerede modtaget sit æble og dækker sig på samme måde som Eva. - I nordre svikkel står en *gøgler* (fig. 17), der pifter i fingrene, og hvis fødder er vendt modsat kroppen.

Sydkappen. Uddrivelsen af Paradis. En engel med hævet sværd og scepter driver Adam og Eva hen mod to træer; begge holder bladduske foran sig. - I vestre svikkel er en stor dyrevrængemaske tegnet omkring et spygat, der illuderer som mund (fig. 18).

Nordkappen. Et stort *stifisvåben* med Gudslammet ses midtfor, flankeret af henholdsvis et træ og apostelen Jakob den yngre med glorie, hævet valkestang i den ene hånd og bog i den anden. — I østre svikkel den harniskklædte *helgenkonge Olav* (fig. 16) med lang hellebard. I vestre svikkel står en *nar* (fig. 17), med et dyrehoved trukket på som hætte, blæsende på fløjte og med skralde i den anden hånd; højre fod er vendt fremad, venstre bagud. Mellem svikkelfigurerne og langs skjoldbuens kant er malet en trekløver-bort og herover tre store, forskelligt formede roser af samme art som hvælvtoppenes og vesthvælvets.

Skibets 3.fag fra øst. Østkappen. Midtfor står to glorificerede apostle, Simon med sav og Mattias med økse, ved siden af et træ (figurerne kun delvis bevaret). - I søndre svikkel ses illustrationen af fabelen om gæssene, der hænger ræven, her i en galge (jfr. motivet i domkirken, s. 436).[45] Nederst i sviklen et narrehoved i profil. I nordre svikkel står en gris og spiller på

Fig. 20-21. Kalkmalede vrængemasker fra 1503 i skibets hvælvsvikler (s. 1955). JJF fot. 1978. Fig. 20. 3. fags sydkappe, vestre svikkel. Fig. 21. 3. fags nordkappe, vestre svikkel. - *Wall-paintings of grimacing masks from 1503 on the spandrels of the nave.*

sækkepibe (jfr. bl.a. Vestervig (DK Tisted, s.632)).[46] Herunder er afdækket omridset af en lille mand med stor hue som i 1. fag.

Vestkappen (fig. 13). Tre store træer og i syd apostlen Thomas med spyd og bog. Lige over skjoldbuen er tegnet en kraftig og dekorativ bort bestående af store, varierede roser som i 2. fags nordkappe, men her forbundet af blade, der folder sig omkring et skraveret midtparti.

Sydkappen. Apostlen Judas Taddæus med kølle, fragmentarisk bevaret; nederst to roser. - I østre svikkel en piftende(?) mandsperson, delvis afdækket, stort set svarende til figuren i 2. fags vestkappe, men med stor sko på højre fod, venstre ben kun rudimentært. I vestre svikkel et vrængende mandshoved med spygat-mund (fig. 20).

Nordkappen. Her er den øvre dekoration kun to træer. Over skjoldbuen ses fire store roser og på buens forkant rester af en sortmalet ma*juskel-indskrift,* kun delvis bevaret: »[AN]NO D[OMI]N[I] M...« (i Herrens år 1...). Indskriften svarer til korets og markerer muligvis afslutningen på arbejdet. I sviklerne ses ens, store dyremasker, den østre holder hænderne op til sin spygat-vrængemund (fig. 19 og 21).

Vestvæggen (fig. 13), identisk med tårnbuens østsider, er helt dekoreret med spredte roser i varierende størrelser og udformninger, samt et enkelt Georgskors i firkantet ramme. På væggens nedre del, under kragbåndshøjde, og på hver side af buen, er delvis bevaret to stående, glorificerede og kronede helgener. Den søndre, en mand(?), holder et løftet sværd i sin venstre hånd, den nordre (fig. 22) er ved sit lange, udslåede hår tydeligt angivet som helgeninde, der i højre hånd holder martyriets kendetegn, palmegrene. Over glorierne er henholdsvis malet og tegnet to ens, kronede monogrammer, et minuskel-k, således som man også finder det i Haslund kirke (Randers amt) og i Nordby kirke på Samsø, begge i forbindelse med et våben for biskop Niels Clausen. Som ovenfor omtalt kan monogrammet referere til en »Knud«, konge eller hertug, i den anvendte sammenhæng muligvis den sidste.[47]

Tårnrummets vægge. Efter undersøgelsen 1977 står nu kun to små indvielseskors fremme, henholdsvis på syd- og nordvæggen. De er 23-24 cm i tvm., med hvide korsblade på rødbrun bund. Væggenes øvrige udsmykning var så ødelagt, at den ikke kunne restaureres og overkalkedes derfor.

†*Kalkmalerier. Tårnets sydvæg.* Det kalkmale-

Fig. 22. Kalkmaleri fra 1503f. på skibets vestvæg, mod nord: Helgeninde med martyriets palmegrene og herover to kronede minuskel-k'er (s. 1955). NE fot. 1978. - *Wall-painting from 1503f. on the nave's west wall: female saint and two crowned minuscule k's.*

de felt, placeret ca. 0,70 m over nuværende gulv, målte ca. 2,30 X4,85 m. Regnet fra øst var fremstillet: *Korsegangen.* En rustningsklædt soldat, med langt, rødt tohåndssværd i den ene hånd, ser tilbage mod Kristus, som han drager efter sig ved et okkerfarvet reb. Over soldatens hoved et skriftbånd med spor af bogstaver. Af Kristus sås omridset af ansigt og glorie og hans røde dragt. Af korset var bevaret den okkerfarvede tværarm, mens det bevarede indvielseskors ses på korsstammens plads.[48] Bag Kristus skimtedes to skikkelser; den ene, (Maria?), med sammenlagte hænder i bøn, iført rødbrun kappe. Yderst mod vest var malet et rødtkontureret, asymmetrisk *våbenskjold* (fig. 32), tværdelt af slyngbånd og med defekt indskrift i første felt: måske et bomærke, efterfulgt af et K og nogle minuskier?

Nordvæggen. Det bemalede felt, ca. 1 m over nuværende gulv og i udstrækning ca. 1,85x knap 5 m, havde rester af et gulligt jordsmon i hele bredden. Fra øst sås en meget fragmentarisk *S.Jørgen*[49] til hest, med nedadrettet lanse mod en helt forsvundet drage. Vest for hesten et bevaret indvielseskors og herefter et skriftbånd med rødttegnede minuskier: »k ...«. Yderst mod vest nogle ubestemmelige, sorte streger.

Stil og billedprogram. Skivholmes kalkmalede udsmykning udmærker sig ved stor figurrigdom og varieret ornamentik. Figurer og ansigtstræk er tegnet enkelt og ret skematisk, med næsten træsnitsagtig karakter, hvilket fremhæves ved den anvendte stregskygning og den stedvis pålagte farve. En frodig fantasi med mere fri linieføring udtrykkes i sviklernes drôlerier, i kraftig modsætning til baggrundens stiliserede træer og jordsmon. Den tidstypiske anvendelse af rosen, symbolet for Maria, kommer her til fuld udfoldelse i hvælvtoppe og i vestendens buedekorationer, hvor de forskellige dobbeltroser kan minde om de lidt ældre, birgittinsk-prægede kalkmalerier i Sverige.[50]

En birgittinsk påvirkning spores i motivvalget, hvor udformningen af fødselsscenen må fremhæves, ligesom understregningen af Kristi blodsoffer,[51] et emne der dog tillige er særdeles tidstypisk. En eventuel indflydelse fra Birgittinerklostret i Mariager må her tages med i betragtning.[52]

Udsmykningens centrale personer er Maria, Jesu moder, (»den anden Eva«) og Jesus, hvis lidelse og offer (vist i østfaget) skal give håb om frelse for det syndefulde menneske, demonstreret i midtfagets syndefaldshistorie. Ligesom i mange andre samtidige udsmykninger ses apostlene, formidlerne af evangeliet, spredt rundt på hvælvene, her dog kun seks i antal. De livlige narre og drôlerier finder man som vanligt i kirkens vestlige del.

Tidens dyrkelse af Kristi legeme og passionsmystikken har fundet udtryk i østfaget (nær lægmandsaltret?) med sjældent forekommende motiver, der har nøje paralleller i domkirkens vægmalerier. En påvirkning herfra, muligvis

ved hjælp af medarbejdere ved udførelsen må forekomme rimelig.[53] Tilknytningen til domkirken og dens værnehelgen er tillige demonstreret ved midtfagets S. Clemens og det flere gange afbildede stiftsvåben. Hertil kommer, at man ikke lades i tvivl om, hvem der samtidig var stiftets biskop: Niels Clausen, hvis våben er vist ikke mindre end fire steder i korets og skibets to østlige hvælv. En sådan understregning af hans position tyder på, at han har haft afgørende indflydelse på udformningen af den kalkmalede udsmykning og herved også på valget af den person, som værnehelgenen fremhæver på det centrale sted i midtskibet.

INVENTAR

Oversigt. Ved hovedrestaureringen 1977-78 har man lagt vægt på at fremhæve de figurrige kalkmalerier i hvælvene. Den nygotiske altertavle og det ældre stolesæt har derfor måttet vige for nyt inventar. Prædikestolen fra o. 1600, tilskrevet egnens landsbysnedker, Morten fra Skovby, er gjort karakterløs ved opmalingen med én enkelt farve. - Af kirkens formentlig rige, middelalderlige inventar, er kun bevaret en omhugget, romansk font og en ligeledes ændret, unggotisk Mariafigur med barnet, stammende fra en †altertavle. Klokken er leveret 1613 af en kendt københavnsk klokkestøber, Borchart Quellichmeier. Et barokt præsteepitaf er i ny tid omdannet til præsterækketavle.

Alterbord, 1893,[14] af eg, fyldingspanel mellem kraftigt fremspringende pilastre. Et listedannet trækors, der oprindelig prydede midtfeltet, er nu fjernet. Malet mørkt olivengrønt.

†*Sidealterbord.* I skibets nordøstre hjørne fandt man 1977 ved gulvets omlægning rester af et alterbord.

Som *alterprydelse* tjener et enkelt fyrretræskors.

Den tidligere *altertavle* (jfr. fig. 25), anskaffet kort før 1878,[54] er en ramme i nygotisk stil omkring et spidsbuet malerifelt. Gavl og sidetårne er smykket med krabbeblade og kronet af kors. Maleriet, olie på lærred, er en kopi efter Thorvaldsens Kristus (jfr. Lyngby). Kristus, med brun kappe trukket op over venstre skulder, står i et grønt landskab med en lysblå himmel som baggrund. - 1899 blev tavlen bronzeret;[14] den er nu egetræsådret og stafferet med lidt forgyldning. Opbevares i præstegården.

†*Altertavle* må efter en beskrivelse i synsprotokollen 1862[26] have været en enkel katekismustavle fra o. 1600. Den var »2½ alen høj og 3 alen bred med 3 felter imellem lisener, felterne fulde af inskriptioner og over dette parti en frontespids; den hele malet med forskellige stærke og grelle farver«. - O. 1800 var der ifølge sognepræsten[55] en »åbning« bag i tavlen, hvori den nedenfor omtalte Mariafigur var anbragt.[56]

Maria med barnet (fig. 23-24), fra o. 1250-1300, stammende fra en †(side)altertavle. Den 114 cm høje figur (målt til kronens underkant) er et velskåret, unggotisk arbejde, der har været udsat for en del overlast, som man i nyere tid har søgt at udbedre ved hjælp af mange tilføjelser, hvoraf figurernes hoveder er de væsentligste. Maria sidder frontalt på en bænk iført fodsid kjole, hvis liv har flade, tragtformede folder; bæltet er usædvanlig bredt. Den åbenstående kappe er trukket ud på højre skulder og lagt tæt og med bløde folder hen over skødet. I højre hånd holder hun enden af det manglende scepter (nu erstattet af nyere kugle med kors), i venstre arm sidder Jesusbarnet skråt anbragt på hendes venstre knæ. Barnet har fodsid dragt, bredt tværfoldet over maven, men skilt over de samlede ben; udadvendte fødder. I venstre hånd holder det en lukket bog. Hele Mariafiguren er udhulet i bagsiden.

De mange tilføjelser, der rimeligvis stammer fra snedker Wørtz' »restaurering« 1891,[14] omfatter Mariafigurens hals og hoved med en (måske endnu nyere) krone, begge hendes skulderpartier bagpå, venstre sidestykke (over bænken), højre albue og underarm med dragtdel samt venstre hånds tommeltot. Jesusbarnet har fået et nyskåret hoved samt højre underarm og hånd.

Den oprindelige bænk, hvorpå Maria sidder, er stort set bevaret i venstre side; her er en fordybning af form som en rundbueportal med kugleformede baser og kapitæler, hvis profilled imidlertid synes afskåret. Hele højre bænkegavl

Fig. 23-24. Maria med barnet fra o. 1250-1300. Hoveder m.m. nyskåret 1891 (s. 1957). JJF fot. 1978. - *Mary with the Child, from c. 1250-1300; heads etc. recarved 1891.*

er nyskåret med den anden som model.

Ved Wørtz' restaurering er alle farver antagelig fjernet, eventuelle rester rimeligvis ved den 1924 foretagne boning.[26] I en præsteindberetning fra 1808 meddeles, at det endnu kan ses, at figuren har været prægtigt malet, »klæderne himmelblå«. Jesusbarnets hoved var da allerede borte.[57] Indtil apsidens nedrivning 1801 var figurgruppen anbragt i en åbning »i bagdelen af alteret« (jfr. †altertavle).

Efter nedrivningen blev Mariafiguren »henslængt« i våbenhuset.[55] 1875 fandtes den på loftet,[26] men var o. 1900[7] flyttet til tårnets sydvæg. Efter en istandsættelse 1977f. ved Kaj Herbert Nielsen, Brabrand, er den nu anbragt i blændingen til skibets norddør.

Altersølv. Alterkalk, »Skjænket til Skivholme Kirke af Greve M. Krag-Juel-Vind-Frijs Anno 1889« og leveret af guldsmed J. P. Sørensen, Århus.[14] Den er 19 cm høj, har ottetunget fod med spinkel perlestav på standkanten og oval knop med punslede krydsbånd mellem fire rudebosser, der på forsiden har graveret lilje. Det store, glatte bæger bærer giverindskriften, med skriveskrift. Under foden og på bægerets underside ses mesterstemplet, S i oval, bystemplet (18)89 og guardeinens, Simon Groth. Tilhørende, glat *disk* med bystempel (18)88, men i øvrigt med samme stempler som kalken; 15,5 cm i tvm.

Vinskummeske, 1903, med mesterstempel for R.Jensen, Københavns bystempel og guardeinens.

Oblatæske og *vinkande,* 1862(?),[58] af porcelæn fra Bing & Grøndahl, sorte med guldkors og -kanter (jfr. Skejby s. 1381); låget til æsken anskaffet 1905.[59] Kanden nu ude af brug.

En †*vinjlaske* er omtalt 1614.[5] 1661 var vinflasken af tin og rummede 1 pot.[2]

Sygesæt, 1889, udført af J. P. Sørensen, Århus,[14] svarende til og med samme giverindskrift og stempler som alterkalken. Kalken 11,7 cm høj, disken 9,2 cm i tvm., i samtidigt, sort læderfutteral.

Alterstager (fig. 28), fra slutningen af 1500'rne, 35 cm høje. Blødt profileret lyseskål på let konisk skaft, der har to små ringled og fladtrykt, midtdelt knop. Den glatte, klokkeformede fodskål er muligvis ændret ved en reparation, som synet 1874 ønskede foretaget.[3] Jernlysepig. - En nyere, trearmet *lysestage* (jfr. fig. 25) er nu ude af brug.

Messehagel, 1917,[14] af blommefarvet fløjl med guldgaloneret rygkors og kanter; nu ude af brug. †*Messehagler.* 1661[2] nævnes i inventarielisten en »rødagtig, ny messehagel af prentet fløjl«. 1803[4] og 1862[26] var hagelen af rødt fløjl.

Et †*ildkar* er omtalt 1661.[2]

Alterskranke, 1977, af umalet fyrretræ; halvrund. Den tidligere skranke, af eg, med udskårne, flade balustre, var leveret 1899 af N. Rasmussen;[14] nu på loftet. 1862[26] strakte †alterskranken sig tværs over koret. Den var 24 tommer høj, med et 10 tommer bredt, udskåret, blåmalet »tralværk«. »Knælen« var polstret med brunt skind.[26]

Døbefont, romansk, af granit, foden af grå, den stærkt ændrede kumme af rødlig granit. Foden, der svarer til Sjelles (s. 1913), har form som et omvendt terningkapitæl med øvre vulst og med rundstave markerende sidernes halvcirkelslag. Den nu 45 cm høje, skålformede kumme, ca. 92 cm i tvm., er kraftigt omhugget 1893 af Anton Hansen.[14] Den fik da afhugget tre tommer af den øvre kant, der herefter blev forsynet med en nyhugget vulst. Indersiden blev tragtformet udhugget, dog bevaredes det oprindelige afløbshul. - Af et kirkesyn 1803[4] fremgår, at der på dette tidspunkt ingen font var i kirken; den må da have stået på kirkegården, indtil den 1832[60] atter flyttedes ind i kirken (jfr. nedenfor). Nu opstillet under korbuens nordside.

†*Døbefonte.* 1) 1830[61] var der til dåbsfadets anbringelse kun en uanselig og ikke passende løs »Cheridon eller liden bræt på fod«. 2) 1878 afløstes den genopstillede stenfont af en støbejernsfont, der 1891 blev bronzeret, men allerede to år efter kasseret til fordel for stenfonten.[14]

Dåbsfad, 1893, af messing, leveret af A. Wilson, Århus.[14] Glat, med 11 cm dyb midtskål, 26 cm i tvm., indsat i glat rand. Det tidligere †*fad,* nævnt 1862,[26] var af tin.

Dåbskander. 1) 1874,[26] af tin, 18 cm høj, cylinderformet, med øvre hulled samt midtpå et glat bånd. Det let hvælvede låg har mistet knoppen; flad, svunget hank. 2) Nyere, af porcelæn fra Bing & Grøndahl, svarende til alterkanden; nu ude af brug.

Prædikestolen (fig. 26) med opgang og himmel er antagelig udført mellem 1600 og 1605[62] af landsbysnedkeren Morten fra Skovby, der ikke alene har leveret prædikestolen til sin egen sognekirke, men også til flere kirker i samme herred, hvoraf Borums (s. 1999) fra 1604 er den nærmest beslægtede.

Stolen, af eg, har nu fire fag, et femte ved væggen er formodentlig splintret ved en lynild 1859. Foran de glatte hjørnefelter, kantet af små diamantbosser, står søjler med korintise-

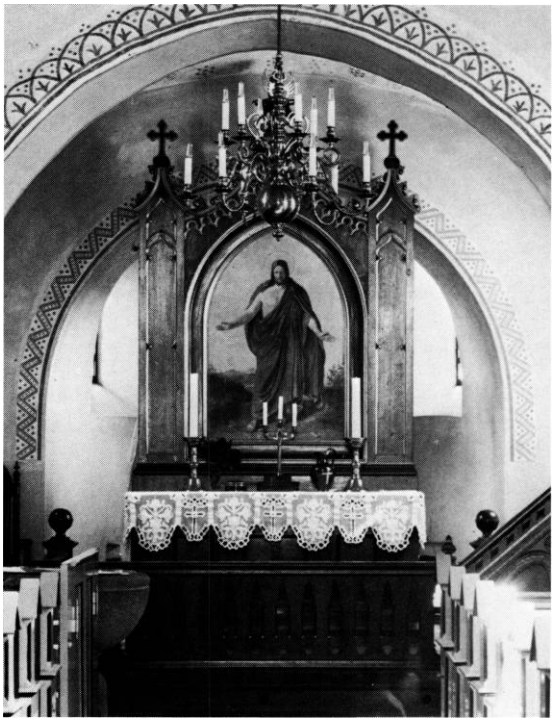

Fig. 25. Indre, set mod øst 1934, med altertavle fra o. 1870 (s. 1957). Victor Hermansen fot. 1934. - *Interior looking east 1934 with altarpiece from c. 1870.*

rende fantasikapitæler og fladsnits prydbælter med dobbeltvolutter omkring midtroset. Tilsvarende, primitive volutter, dekoreret med neglesnit, bærer storfelternes arkader, hvis bueslag har varieret, skåret udsmykning. I sviklerne englehoveder. Krongesimsen har omløbende tandsnit og æggestav; de glatte frisefremspring har antagelig mistet de skårne englehoveder, der sædvanligvis pryder Morten snedkers prædikestole. Søjlerne hviler på volutsvungne krumknægte smykket med perlestavsrækker. I frise- og postamentfelter er reliefskårne indskrifter, som genfindes på andre af snedkerens stole, jfr. Skovby.[63] Afslutningen på frisens bibelcitat og postamentets indskrift (sognepræstens navn og årstallet?) er forsvundet med femte fag. I frisen: »Saa elskte Gvd verden at hand / gaf sin enborne søn paa det at alle / di som tro paa hanem icke / skvlle fort abis men haf« / (Joh. 3,16). På postamentet: »Evangelivm om Christo: det er Gvds / kraft som giør dem alle salige / der tro paa til de. Rom. l.capitel (Rom 1,16). / H. Niels Lavrisøn Hase provist i Framløf herrit«.

Opgangspanelet består af to fag svarende til Framlevs, fra 1604: skrå, fladbuede arkader med tandsnit og siksak-indskæringer som i Borum, kannelerede pilastre og hjørnerosetter. Den stærkt reducerede lydhimmel blev formodentlig ødelagt 1859[3] af et lyn, der slog ned i tårnets fløjstang, beskadigede kirkens vinduer og »splintrede prædikestolen«. Lydhimlen har nu fem enkle fag, et sjette er åbent mod den hvælvpille, hvori den er ophængt. Både topstykker, hjørnespir og hængestykker er gået tabt. Krongesimsen svarer til stolens, de glatte frisefremspring har rosetter på forsiden.

1891 har snedker Wørtz restaureret og bonet prædikestolen samt udført en del nyt: stolens bærestolpe, opgangens trappe, håndliste og endestolpe samt hængestykker og hjørnenedhæng på både stol og himmel. Maler C. Andersen gav stolen egetræsfarve og forgyldte indskrifterne.[14] På lydhimlen stod tidligere: »Salige Ere de som Høre Guds Ord og bevare det. Luc. XI«.[7] 1977 blev stol, opgang og lydhimmel malet olivengrøn uden hensyntagen til dekoration eller indskrifter.

Bænke, 1977f., af umalet fyrretræ, tegnet af arkitekt Arne Karlsen. Det forrige †*stoleværk,* der svarede til Sjelles (s. 1917), omfattede 1891[14] 39 stolestader, der nævnte år blev repareret og genopstillet med nye endestykker og herefter egetræsmalet. 1803 nævnes, at stolene havde døre, men ikke panel. 1727 ønskede man to nye stole opstillet i tårnets nordside »for inderster og husarme, som undertiden ikke kan fa rum i de andre stole«.[4]

Præstestol, o. 1900, af eg, en højrygget stol, hvis ryglæn har skåret topstykke med kronet Friis-våben, malet i heraldiske farver, i øvrigt brunmalet. I koret. »Lukkede« †*præste-* og *degnestole* stod 1862[26] i koret.

†*Kirkekiste,* af eg, jernbunden, er 1661 opregnet i inventarielisten.[2]

To ens *fattigbøsser,* 1896, af messing, leveret af A. Wilson, Århus,[14] og svarende til flere af Frijsenborgkirkernes (jfr. Lading s. 1856 med fig. 15). Tidligere anbragt på lakerede egetræs-

søjler ved syddøren, nu findes kun den ene her på en hylde, den anden på loftet.

†*Pulpitur,* opsat på to små støtter, omtalt o. 1676.[64]

Orgel, bygget 1978 af Gunnar Fabricius Husted, Fredensborg. Syv stemmer, ét manual og pedal. Facade tegnet af Arne Karlsen. I tårnrummet. †*Orgel,* bygget 1924 af A. C. Zachariasen, Århus. Ét manual med fire stemmer, oktavkoppel og svelle. Disposition: Bordone 16', Principale 8', Salicionale 8', Flauto 4'. Pneumatisk aktion, keglevindlade. Facade tegnet af Erik Jensen, København.[65] I tårnrummet.

Salmenummertavler fra 1978. På loftet findes fem tavler fra o. 1900;[14] de fire er udført af N. Rasmussen og beregnet til skydetal, mens den femte har påmalede numre til »Nadver« og »Daab«.

En *kirkestcevnetavle,* omtalt 1891,[14] rektangulær, med øvre, buede hjørner, brunådret og med hvidmalet versalindskrift: »Kirkestævne«; nu på loftet.

Præsterækketavle (fig. 27), 1890[14] omdannet af et epitaf fra o. 1676 (jfr. dette nedenfor). 1890 rensede, restaurerede og bonede snedker H. Wørtz epitafiet, og C. Andersen malede en fortegnelse over præsterne i Skivholme og Skovby siden reformationen. Indskriften, der står med gylden fraktur på træets baggrund, blev opforgyldt 1922.[26] Ophængt på tårnrummets sydvæg.

Fig. 26. Prædikestol o. 1600, tilskrevet Morten snedker (s. 1959). NE fot. 1978. - *Pulpit c. 1600.*

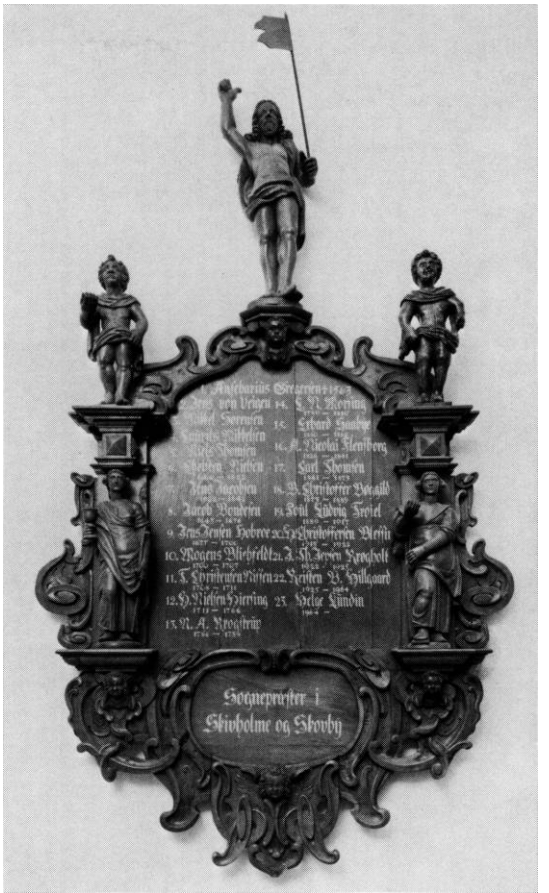

Fig. 27. Præsterækketavle, 1890 omdannet af et epitaf over provst Jacob Bundesen Randers, †1676, og hustru Inger Christensdatter (s. 1961). NE fot. 1978. - *Chronological table of vicars, converted in 1890 from a sepulchral tablet for the rural dean Jacob Bundesen Randers, †1676, and his wife.*

To ens *lysekroner,* o. 1920, med 2x6 lysearme, et par fuglevinger som topfigur og stor, oval hængekugle. I skibet.

Klokke (fig.29-30), støbt 1613 af kgl. klokkestøber Borchart Quellichmeier, København. Under en buefrise med liljespidser og mellem fem profillinier står en latinsk indskrift, med

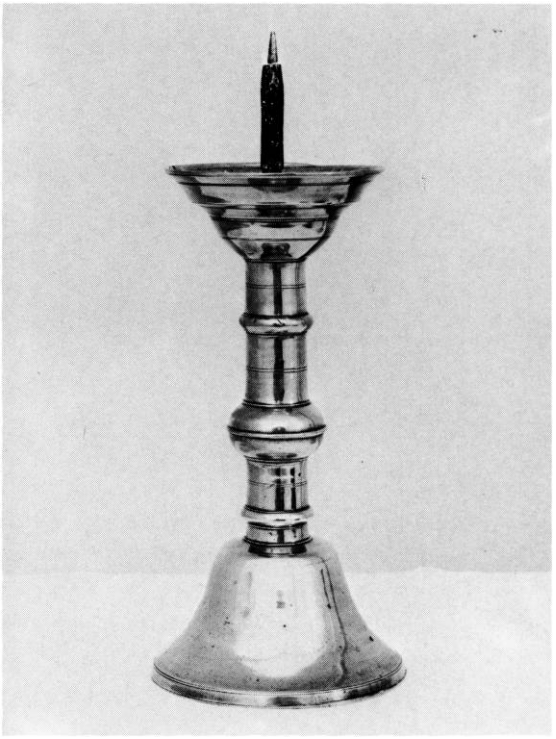

Fig. 28. Alterstage fra 1500'rnes slutning (s. 1959). NE fot. 1978. - *Altar candlestick from the close of the 1500's.*

reliefversaler: »Convoco viventes qvando fit concio sacra de fleo defvnctos cvm: / tvmvlantvr hvmo Borchardt gel geisser(!) me fecit anno domini 1613:«. (Jeg sammenkalder de levende, når der er hellig forsamling; jeg begraver de døde, når de stedes til jorden. B. gelgiesser gjorde mig i Herrens år 1613). Denne indskrift er enslydende med (dele af) indskriften på to samtidige klokker, udført af Quellichmeier i dennes sidste leveår, men begge senere ødelagt ved brand, den ene i Frederiksborg slotskirke (DK Frdb. III, 1876, nr. †3), den anden i S. Nicolai kirke i København (DK Kbh. by I, 551, nr. †7).[66] - Slagkanten har tre og to profillinier; 94 cm i tvm. Nyophængt 1947.

Kirkens regnskaber[5] gør nøje rede for klokkens anskaffelse. Søren Frost i Århus, tidligere slotsskriver på Skanderborg (jfr. epital nr. 1 i Århus Vor Frue, s. 1191) sørgede for indkøbet af klokken i København og for transporten til Århus. Den vejede 3 skippund og 14 lispund »nyt kobber«, hvert skippund 80 rdl., hvorfra blev trukket værdien af den gamle, omstøbte klokke (jfr. ndf.). lalt beløb Frosts udgifter sig til 255½ dlr. medregnet beslag, drikkepenge, vejerpenge, fragt etc. Efter at klokken var anbragt i tårnet, tilmurede man et stort hul i muren ved vinduet, der var brudt for at føre klokken ind.

†*Klokker.* 1-2) Ved klokkeskatten 1529[67] måtte kirken afgive to klokker med »al deres jernfang« (tilbehør), den ene vejede 3½ skippund og 2 lispund, den anden, der var »marnløs«, dvs. uden krone, vejede 1½ skippund og 5 lispund. 3) En klokke, der vejede 1½ skippund, sendtes 1613 til København for at medgå til støbningen af den nuværende klokke (se ovfr.). Hvert skippund beregnedes til 60 rdl.[5]

Klokkestol, 1892,[14] med genanvendelse af ældre egebjælker. †*Klokkestol* udført 1613[5] af tre tømrersvende fra Århus, der arbejdede i fire dage med opbygningen og med klokkens ophængning. Fra Borum skov hentedes to bøge til bjælker, som blev lagt under tømmerkonstruktionen.

GRAVMINDER

Epitaf (fig. 27), 1650-75, billedskærerarbejde med †indskrift over sognepræst og provst Jacob Bundesen Randers, død 1676, og hustru Inger Christensdatter; ændret 1890 ved omdannelsen til præsterækketavle (se denne).

Tavlen består af et storfelt i portalramme opløst i barokke elementer, men med bevarelse af de flankerende storfigurer, der bærer den rudimentære gesims' kraftige, forkrøppede fremspring. Dydefigurerne er tidens vanlige, Troen, med kalk og (spinkelt) kors, og Håbet(?), der har mistet attributterne due og anker. Under figurernes konsoller hænger englehoveder, et tilsvarende afslutter hængestykkets ovalfelt. Øverst, på konsol støttet af englehoved, står den opstandne Kristus med oprakt, velsignende højre hånd og (fornyet) sejrsfane i venstre. På gesimsfremspringene står putti (uden attribut), den heraldisk højre figur formentlig ligesom

Kristus udført af Århus-billedskæreren Rasmus Christensen (jfr. Århus Vor Frue, s. 1162). Den anden putto antagelig nyskåret 1890 (jfr. nedenfor).

De øvre figurer, der ikke harmonerer med tavlens proportioner (især ikke med dydefigurerne) og som er langt grovere end f.eks. englehovederne, er rimeligvis senere tilføjelser. Tavlen er formodentlig bestilt og (delvis?) udført før præstens død 1676, mens stafferingen er bekostet senere af hans børn, således som meddelt i †indskriften; de ovennævnte figurer kan være udført i denne forbindelse.

Den forsvundne indskrift[68] lød: »Gud til Ære, Kircken til Zirat, og Forældrene til hæderlig Admindelse, er Stafferingen bekostet af Dem, som i inderste Siel giemmer Jesu Villie. Herunder hviler hæderlig, Vellærd og nu Sl: Mand Hr. Jacob Bundissøn Randers forrige SognePræst til Schibholm og Schouby Sogne 32½ Aar, Proust ofver Framlev Herrit 17½ Aar, død i sit Alders 62½ Aar - Med sin Sl: Hustrue Inger ChristensDatter forhen begrafvit. Og var de af Gud Velsignede i et ærligt og Kierligt Egteskab med 2 Sønner og 5 Døttre - Gud lade os findes igien i en glædelig Opstandelse«.

Ifølge protokollen o. 1800[68] (og endnu 1856[3]) hang epitafiet over provstens †*begravelse* »øverst på kirkegulvet«, dvs. i koret. 1878 opbevaredes det i våbenhuset, hvorfra det samme år flyttedes op på loftet. 1890 blev det omdannet til præsterækketavle, efter at det var »restaureret« og renset for farver af snedker H. H. Wørtz, der »tilsatte flere nye stykker«.[14] Nu ophængt på tårnrummets sydvæg.

Gravsten (fig. 31), fra 1700'rnes sidste halvdel. Nedslidt indskrift over »... Søren Ko..., [født] 1678 ... Død i Hans a[lders] ... [og hustru] ... Rasmusdatter. Fød ..., [dø]d 1761 ... Pede[r] ... de ...sk Kongelig M[ajestæts] ... og Landvæsens Com[missær?] ...«.[69] Grågul kalksten, 180x130 cm, indskrift med fordybet kursiv. Stenen domineres af et skriftfelt i rocailleramme, der på den nedre halvdel er smykket med små rocailler, hvorigennem er stukket palmegrene. En engel over skriftfeltet holder i sine udbredte arme en slange med spydtunge. I stenens hjørner mindre rocailler med bladværk. Baggrunden prikhugget. 1893[14] anbragt i våbenhuset, op mod østvæggen.

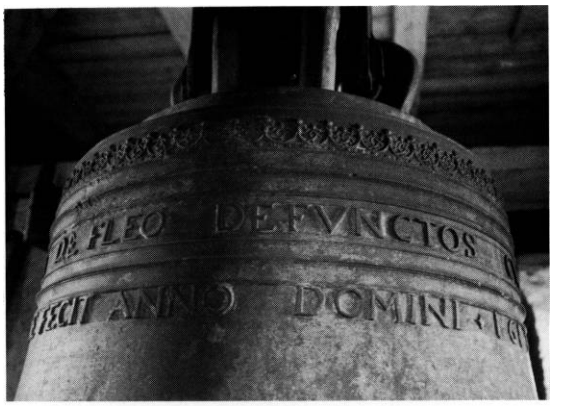

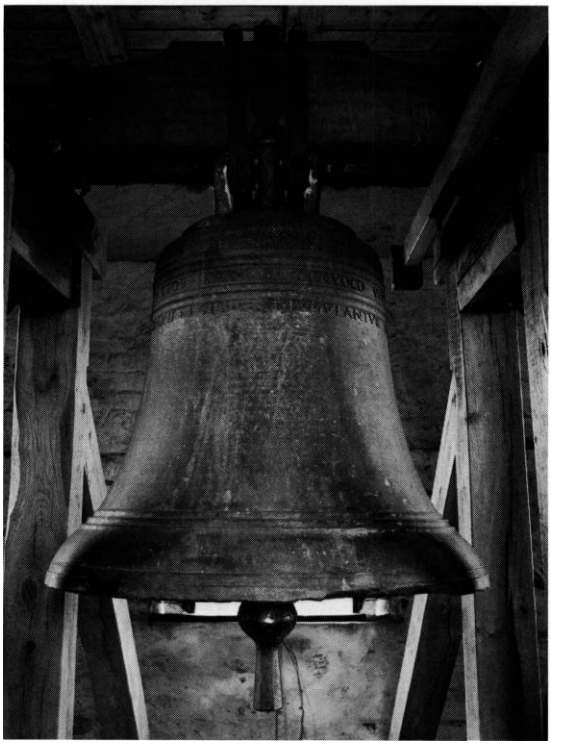

Fig. 29-30. Klokke, støbt 1613 af Borchart Quellichmeier, København (s. 1961). NE fot. 1978. - *Bell cast 1613 by Borchart Quellichmeier, Copenhagen.*

Kirkegårdsmonumenter. Støbejernskors 1840-41: 1) Cecilie Marie Flensburg, født Bay, *8. juni 1779, †25. aug. 1840. Glat kors med trekløverformede afslutninger, stående på postament af støbejern, nu delvis forsvundet. På

Fig. 31. Gravsten fra 1700'rnes sidste halvdel over et ægtepar (s. 1963). NE fot. 1978. - *Tombstone from the latter half of the 1100's for a married couple.*

tværarmen navnet med relieffraktur, på postamentet berømmende gravskrift og skriftord. I kirkegårdens nordvestre hjørne.

2) Andreas Nicolai Flensborg(!); ifølge præsterækketavlen †1841. Korset svarer til ægtefællens, men har bevaret støbejernspostamentet, der på alle fire sider har et gennembrudt ornament, lyre flankeret af bladvolutter. På den lodrette korsarm foroven en bi, forneden en bikube. - På samme gravsted som nr. 1.

KILDER OG HENVISNINGER

Arkivet på *Frijsenborg:* Syn over grevskabet efter Mogens Friis 1675 (nr. 266). - Skifte 1763 (nr. 143). — *Ved embedet:* Liber daticus 1788ff. - Synsprotokol 1862ff. - Se i øvrigt fortegnelse over arkivalier vedr. kirkerne i Århus amt i almindelighed s. 37-39 samt forkortelser s. 42-44 og s. 1650-51.

NM2.afd.: Håndskrift: F.Uldall: Om de danske landsbykirker, II, 1878 og 1887, s. 116-117. - Præsteindberetninger 1808-09. - Indberetninger ved C. Engelhardt 1875, Magnus-Petersen 1896, 1897 og 1899 (kalkmalerier), Poul Nørlund 1915 (prædikestol), Egmont Lind 1927 (kalkmalerier), Harald Borre 1930 (kalkmalerier), Kjeld Kjeldsen og Jørgen Malling 1969 (bygning), Vibeke Michelsen 1971 (kalkmalerier og inventar), Anette Kruse 1971 (inventar og gravminder), Mogens Larsen 1973 (kalkmalerier), Olaf Hellvik 1976, 1977 og 1978 (kalkmalerier), Robert Smalley 1978 (kalkmalerier), Jens-Jørgen Frimand 1978 (kalkmalerier og inventar). - Fyldige udskrifter af de gennemgåede arkivalier findes i NM2.afd. - Bygningsbeskrivelse ved Niels Jørgen Poulsen, kalkmalerier, inventar og epitaf ved Vibeke Michelsen, gravsten og støbejernskors ved Anette Kruse og orgel ved Ole Olesen. Redaktionen afsluttet 1982.

Tegninger og opmålinger: Arkivet på *Frijsenborg:* Opstalter, plan og snit ved Carl Kiilsgaard o. 1890 (Bd. 2, s. 9-12). - *NM2.afd.:* Tre akvareller af kalkmalerier ved Magnus-Petersen 1896. - Akvarel af kalkmaleri ved E. Rothe 1929. - Planer og snit af kirken ved Kjeld Kjeldsen og Jørgen Malling 1969. - Plan og snit af koret ved Arne Karlsen 1978. - *LA. Vib. Planer og tegninger:* Planer, snit og opstalter ved Hans J. Holm 1898 (697-2). - Plan og opstalt af våbenhus ved Carl Kiilsgaard 1918 (697-1). - *Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger:* Planer m.m. ved Hans J.Holm 1898.

Litteratur: MeddÅSt. 1978, s. 82-87.

[1] Århus Domkapitels Jordebog II, 15 og 46. - Der svaredes kirkehavre og -lam til de samme embeder og personer, som for Sjelle kirkes vedkommende, jfr. denne kirke note 2 (s. 1924).

[2] LA Vib. Århus bispeark. Framlev herredsbog 1661 (C3.1078).

[3] LA Vib. Sabro m.fl. hrdr.s provsti. Synsprotokol for kirker 1845-1921 (C30.5-10).

[4] LA Vib. Århus bispearkiv. Kirkesyn 1700-1803 (C3.1166-76).

[5] RA.DaKanc. Seks års kirkergsk. indsendt 1620 (B 184e).

[6] MeddÅSt. 1978, s. 82-87.

[7] LA Vib. Frijsenborg godsarkiv. Dok. vedr. kirkerne 1860-1923 (G 341.463).

[8] Arkivet på Frijsenborg. Skifte 1763.

[9] F. Uldalls besigtigelse af kirken april 1896. RA. Kultusministeriet, 1.kontor, journalsag XX452 (1896).

[10] Spredte rester i digerne af fråd- og teglsten stammer formentlig fra den nedrevne apsis og taggavlene samt fra tårnet.

[11] Kun det nordøstre cirkelvindue er vist på Hans J. Holms opmåling 1898.

[12] Vinduerne kan sammenlignes med to cirkulære vinduer i Hvilsted kirkes (Viborg amt) flade alter-

væg, hvor vinduerne dog indvendig har sålbænk.
[13] I den nærliggende Veng klosterkirke (Hjelmslev hrd.) flankeres apsidens rundbuevindue således af to runde vinduer, og også den rigt udformede apsis i Staby (Ringkøbing amt) er forsynet med cirkelvinduer.
[14] LA Vib. Frijsenborg godsarkiv. Rgsk. 1854-1922 (G 341.395-459).
[15] Undersøgt af arkitektskolen i Århus 1969, der påviste tre kalklag: 1. hvidt med mørkegråt bånd, 2. rødbrunt og 3. lysegråt. Sml. stencilerede elevopgaver af Kjeld Kjeldsen og Jørgen Malling 1969.
[16] Sml. Carl Kiilsgaards tegninger af kirken o. 1890 og Hans J. Holms opmålinger 1898.
[17] Sml. note 7 og 14.
[18] LA Vib. Bygningsinspektoratet Århus. Forsk, kirker S, 1850-1905 (B 239.124).
[19] Sml. Kiilsgaards tegninger 1918 samt note 14.
[20] Sml. til eksempel Vejlby (s. 1462) og Søften (s. 1693).
[21] RADaKanc. »Suppliquer« 1801 (H33).
[22] Sagens akter i RA, sml. note 9, hvor der bl.a. findes en udtalelse af kgl. bygningsinspektør H. Kampmann.
[23] Holms udkast til en ny apsis 1898 viser en noget bredere bygning end den, der opførtes.
[24] Sml. note 7, 14 og 18. Kgl. bygningsinspektør Walther mente ikke, at restaureringen var »i kirkens stil«.
[25] Jfr. Kjeld de Fine Licht: Frijsenborgkirker, i Festskrift til Harald Langberg, 1979, s. 199ff.
[26] Synsprotokol 1862ff.
[27] Note 4 og 5 samt Arkivet på Frijsenborg, syn efter Mogens Friis 1675.
[28] Restaureringen af dette hvælvfag, indledt 1897, måtte afvente opstillingen af et varmeapparat her. - Som medhjælp havde Magnus-Petersen maleren Rahbek.
[29] En rensning var nødvendig efter tilsodningen fra en 1917 opstillet kalorifer.
[30] Ifølge Olaf Hellvik var restaureringen 1897ff. »hårdhændet ... med en mangelfuld afdækning«, især i midthvælvet, hvor adskillige figurlinier og farver var malet oven på dækningskalken (grovest forvansket var syndefaldsscenen). Ved fjernelsen af dette kalklag lå de oprindelige former og linier fuldt intakte herunder. Mange revnedannelser både i koret og i skibets østfag, omtalt allerede 1700 (note 4), havde været årsag til store reparationer og nypudsninger.
[31] I vestkappens sydlige svikkel fandtes »markinddeling med plantevækst«.
[32] Ifølge Magnus-Petersen 1899 var det ene våben et Lange-våben; men både et fotografi fra 1934 og det nu afdækkede viser et Niels Clausen-våben. Hellvik betegner dem som »troværdige, omend opmalede«.

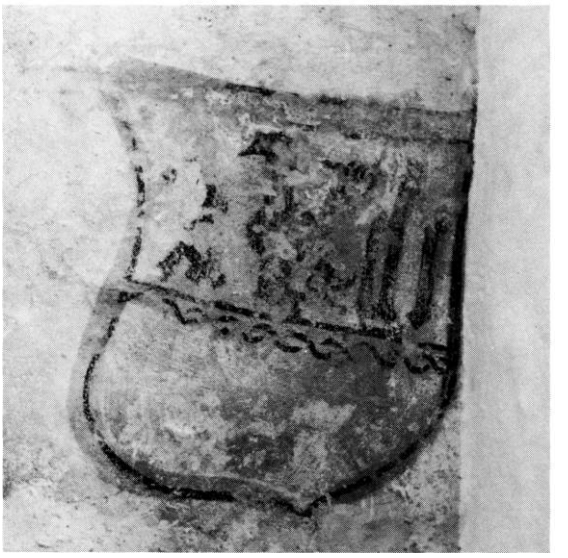

Fig. 32. †Kalkmaleri fra 1503f. på tårnets sydvæg: Våbenskjold med minuskier(?) (s. 1956). Robert Smalley fot. 1978. - †*Wall-painting from 1503f on the south wall of the tower: escutcheon with minuscules(?).*

[33] Jfr. stiftsvåbner i domkirken s. 436, 440 og 452.
[34] Kronen havde bøjler, der i en spids var samlet over kronen.
[35] Farvegengivelse i Kalkmalerier fra danske landsbykirker, ved Gérard Franceschi og Øystein Hjort, 1969, t. 220.
[36] Jfr. G. E. Klemming, ed.: Heliga Birgittas Uppenbarelser, III, Stockholm 1861, s. 279-82; T. Lunden, ed.: Den heliga Birgitta, Himmelska uppenbarelser, III, Malmø 1958, s. 238f.; Aron Andersson: Birgitta och det heliga landet. Stockholm 1973, s. 77f. - Henrik Cornell: The Iconography of the Nativity of Christ (Uppsala universitets årsskrift), Uppsala 1924; Poul Nørlund: Den hellige Birgittas Vision. Et Billede i Undløse Kirke, i NMArb. 1933, s. 81ff. Mereth Lindgren: En kunglig pilgrim, i Den iconographiske Post (Ico) 1977: 3-4, s. 9.
[37] Undløse (DK Holbæk, s. 367); jfr. eksempler fra Isefjordsmesterens værksted.
[38] Jfr. Gertrud Schiller: Ikonographie der christlichen Kunst, II, 1968, s. 207ff.
[39] Tillige må nævnes Sinding kirke (Viborg amt), samt Kræmmerkapellet i Malmø S. Petri kirke.
[40] Jfr. Schiller op.cit., s. 218, 229 og KultHistLeks. IX, 331 og IV, 58.
[41] Mitraen er malet hen over hvælvtop-rosen.
[42] Hans Larsen: Er det Knud Lavard?, i Den iconographiske Post 1971:1, s. 14-16. Det nævnes bl.a., at man vistnok ikke i dansk kalkmaleri har eksempel

på, et én helgen skulle holde en anden frem for menigheden. Ligeledes er der intet tegn på, at den sårede person skulle være en helgen. Hans Larsen foreslår som mulighed en ukendt slægtning af Niels Clausen. - P. G. Mathiasen foreslår i Ico 1972: 4-5, s.46f., at personen skulle være den hellige Petrus martyr, som døde 1252 ved et øksehug, og som blev dominikanernes værnehelgen. Som forfatteren dog selv påpeger, afbildes Petrus martyr sædvanligvis med tonsur og sort kappe.

Det er fristende at foreslå, at den i udsmykningen så centralt placerede person skulle forestille stiftets biskop, Niels Clausen, identificeret ved våbenskjoldet ved siden, anbragt som parallel til stiftsvåbnet. Herved kan forklares den manglende bispehue, men næppe de mærkelige røde streger (blodspor?) i ansigtet. Sin nære tilknytning til stiftets værnehelgen, S. Clemens, har biskoppen gentagne gange demonstreret i domkirken ved indskrifter og afbildninger på sine donationer (jfr. domkirkens kalkmalerier s. 377ff. og oversigten til inventaret s. 483); også motivvalget, særligt vedr. Kristi Legemsdyrkelsen, er det samme.

[43] Sml. de øvrige, kalkmalede afbildninger af Knud Lavard i Skive og Hvidbjerg (Viborg amt), Vigersted (DK Sorø, s. 488); jfr. Linderød kirke i Skåne (sammen med S. Erik) (A Catalogue of Wall-Paintings in the Churches of Medieval Denmark 1100-1600. Scania, Halland, Blekinge, Copenhagen I, 1976, s. 99). - Henry Petersen: Knud Lavards Helgentilbedelse, i ÅrbOldkHist, 1885, s. 15ff., samme: Et billede af Hellig Knud i en jydsk Kirke, i Årb OldkHist. 1888, s. 98ff. og KultHistLeks. VIII, 600.

[44] Ludus de Sancto Canuto duce, jfr. KultHistLeks. X, 713. - Vedr. S. Knud Lavard-dyrkelsen sammen med Knud konge og S.Jørgen, se Århus †Vor Frue kirke s. 1349. - Catholica 2-3, 1970, s. 83ff.

[45] Til eksemplerne nævnt i note 237, s. 469, kan føjes Vinderslev (Viborg amt).

[46] I Vrå (Hjørring) spiller en gris på lut, i domkirken ses på en gjordbue i koret en gris med et skriftbånd (s. 448). - Om sækkepiben, se Dorthe Falcon Møller, i Ico 1972:4, s. 20-28.

[47] Bogstavet k refererer næppe til Kristus, der almindeligvis betegnes ved Jesumonogrammet »ihs«, (som anvendt her i skibets østfag, nordkappen) eller ved hans kristomonogram, Chi-Rho-symbolet. - Biskop Niels Clausen staves almindeligvis med C.

[48] Et andet †indvielseskors var tegnet i sort over den nederste del af soldaten; 160 cm over gulvet.

[49] Jfr. motivet i domkirken, s. 389, nr. 5.

[50] Jfr. bl.a. Henrik Cornell och Sigurd Wallin: Uppsvenska Målarskolor på 1400-Talet. Stockholm 1933. Bengt Söderberg: De gotländska passionsmålningarna och deras stilfränder. Studier i birgittinsk muralmåleri. Stockholm 1942.

[51] Her markeret ved »Smertensmanden« og Jesu fem sår, der af birgittinernonnerne anvendtes som emblem på deres hoveddug, Schiller op. cit. II, 321.

[52] Samtidig må dog anføres, at tidsfaktoren kan have medført, at især fødselsmotivet er blevet »fællesgods«, og at man har glemt dets birgittinske oprindelse; jfr. Aron Andersson: Birgitta och Michelangelo, i Ico 1974:2, s. 3-9.

[53] Francis Beckett: Danmarks Kunst, II, 1926, s. 403.

[54] Uldall 1878.

[55] Præsteindb. 1808 (NM).

[56] En uklar beskrivelse, der måske snarere dækker den senere nedrevne apside.

[57] Det bemærkes samtidig, at begge figurer havde »bevægelige hoveder«. Hermed menes antagelig, at det kunne ses, at Marias endnu bevarede hoved oprindelig var tilsat kroppen, men nu sad løst.

[58] Note 26; muligvis ombyttet med en større 1874 efter synets ønske (note 3).

[59] LA Vib. Frijsenborg godsarkiv. Afskrifter af synsforretninger over kirker 1888-1920 (G341.461).

[60] LA Vib. Provsteark. Århus amts nrdr. provsti. Synsprotokoller 1812-44 (C291.2).

[61] LA Vib. Århus bispearkiv. Kirke- og præstegårdssyn 1820-35 (C 3.1177).

[62] Provst Niels Lavritzen Hase, hvis navn findes på stolen, antagelig død 1605 (jfr. Sjelle gravsten).

[63] Endvidere Harlev og Framlev.

[64] Arkivet på Frijsenborg. Syn efter Mogens Friis 1675.

[65] Jfr. Zachariasen: Orgelfortegn, og LAVib. V.Lisbjerg og Framlev hrd.s provsti 1826. Provstiets kirker m.m. 1846-1931 (C30.65).

[66] Her gengivet det fejlagtige årstal 1657 (jfr. Nyrop: Kirkeklokker, s. 101); den på klokken nævnte kirkeværge Henrik Berner døde i øvrigt 1632 (jfr. DK Kbh. by s. 590). Klokken er formodentlig ligeledes fra 1613.

[67] RA. Rgsk. ældre end 1559. Fortegn, over aflev. klokker 1528-29. Reg. 108A.

[68] Afskrevet af sognepræsten Lars Nicolay Morsing efter hans overtagelse af embedet 1788, i liber daticus 1788ff. (ved embedet). Gengivet i JySaml. 4. rk. II, 490.

[69] Jfr. JySaml. 4. rk. II, 172 og ÅrbÅrhSt. 1967, s. 18.

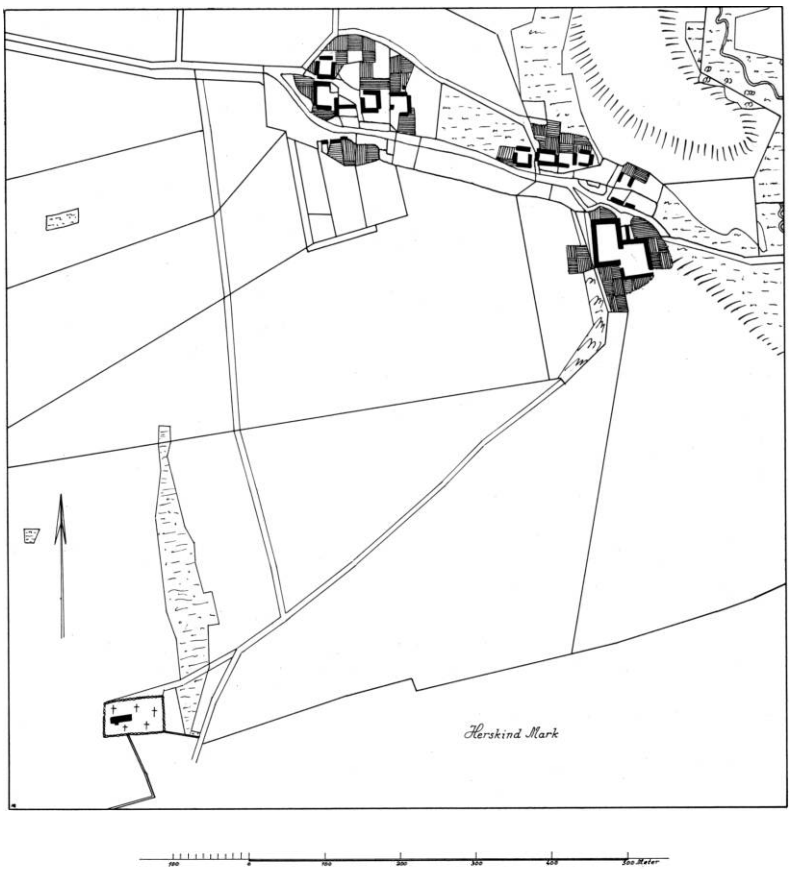

Fig. 33. Landsbyplan 1:10000, målt 1797. - *Map of the village 1797.*

SUMMARY

The Romanesque parts of the church, the chancel and nave, are built of rough and split boulders as well as calcareous tufa. An original apse at the east gable of the chancel was demolished 1801 and replaced in 1899 by the present one, which is a free composition. The chancel was originally quite low in relation to the nave (cf. fig. 4 and 5) and its side walls were each provided with two circular windows which were revealed and partly reconstructed in 1899. During the alteration of the chancel c. 1250 the building's height was increased by brickwork and at the same time a vault was constructed at the top of which a mushroom-shaped »keystone« of oak was set (cf. also Århus Cathedral, p. 185 and fig. 68). - After the middle of the 1400's three Late Gothic vaults were included in the nave, and a tower was added to the west; the porch at the south side of the nave may have been built towards the end of the Middle Ages. Today the interior of the church shows clear signs of a thorough restoration 1976-78.

The wall-paintings on the vaulting of the church were uncovered 1896-99 and were last restored 1977. At the east end of the church traces of painted drapery and figures from the Romanesque period were found above the vaults. A coat of arms of Jens Iversen Lange, Bishop of Århus (1449-82), in the east severy of the nave's bay furthest to the east is evidence of a †decoration from that period. The rest of the rich vault decoration from 1503 is dated by an inscription on the east side of the chancel arch. The figure paintings of the severies include scenes from the Old Testament; the creation of Eve, the Fall and the expulsion from Paradise

(in the bay of the nave 2nd from the east); from the New Testament: the Annunciation and the Nativity (in the bay of the nave 1st from the east), executed according to the Vision of St. Bridget. The period's cult of the Body of Christ and the whole mystique of the Passion found expression in the east bay of the nave, using rarely occurring motifs that have exact parallels in the wall-paintings of the cathedral: Mater Dolorosa (Mary with the five wounds), Christ's five wounds, the Christ of the Eucharist. In the east severy of the nave's east bay the Patron Saint of the Århus diocese, St. Clement, is enthroned. He holds in front of him an anonymous figure, perhaps that of Duke Knud Lavard, canonised 1170 after he had been murdered. (The sword-cut to his head may be indicated by blood painted on his forehead). Next to this can be seen the arms of the diocese with the Lamb of God (also portrayed in the chancel and in the nave's 2nd bay) and the arms of Niels Clausen (1490-1520), Bishop of Århus, whose coat of arms can also be seen in three other places. In the spandrels are paintings of sainted kings, buffoons and grimacing masks, and at the west end of the nave figures of the Apostles and motifs from animal fables. Their resemblance to woodcuts is brought out by the colours applied, mainly red-brown and light brown, with a little green and grey.

During the last important restoration great efforts were made to emphasise the wall-paintings and for this reason the Neo-Gothic altarpiece and the earlier seating facilities had to give way to new furniture. Only the pulpit from c. 1600, ascribed to the village joiner of the district, Morten of Skovby, has been retained. The only remains of the presumably rich Medieval furniture still extant are a re-cut Romanesque font and a similarly altered Early Gothic figure of Mary and Child. In both instances the heads have been re-carved. - The bell was supplied 1613 by the well-known Copenhagen bell-founder Borchart Quellichmeier. A minister's sepulchral tablet in Baroque style has been re-used for a record of ministers.

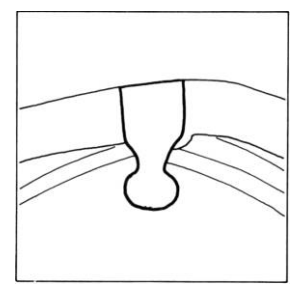

Fig. 34. Tværsnit af korhvælvets »slutsten«, 1:40 (s. 1943). Målt af K.Kjeldsen og J.Malling 1969, tegnet af Marianne Nielsen 1982. - *Section of »keystone« in the chancel vaulting.*